

MA Thesis Cultural History of Modern
Europe, Utrecht University

De Europese toekomst van het verleden

*Europese eenheidspolitiek in het
herdenken en herinneren van de Tweede
Wereldoorlog.*

Laura Hondebrink 5996031
Begeleider: Gertjan Plets
18-07-2017

Inhoudsopgave

Abstract.....	blz.3
Voorwoord.....	blz.4
Inleiding.....	blz.6
Hoofdstuk 1 Europees erfgoed.....	blz.16
Hoofdstuk 2 Contextualisering case studies.....	blz.22
2.1 Nederland.....	blz.22
2.2 Duitsland.....	blz.25
2.3 Polen.....	blz.28
Hoofdstuk 3 Nederland.....	blz.30
3.1 Monument op de Dam.....	blz.30
3.2 Herdenking op de Dam en Bevrijdingsfestival.....	blz.35
3.3 Westerbork.....	blz.39
Hoofdstuk 4 Duitsland.....	blz.46
4.1 Denkmal für die Ermordeten Juden des Europas.....	blz.46
4.2 Volkstrauertag.....	blz.51
4.3 Bergen-Belsen.....	blz.53
Hoofdstuk 5 Polen.....	blz.59
5.1 Monument getto opstand Warschau.....	blz.59
5.2 Herdenking opstand Warschau 1944.....	blz.62
5.3 Sobibor.....	blz.65
Hoofdstuk 6: Vergelijking case studies en interpretatie.....	blz.72

Conclusie.....blz. 76

Bibliografie.....blz.79

Literatuur.....blz.79

Websites.....blz.83

Abstract

This thesis is a critical examination of the European cultural policy of World War II remembrance. The European Union has been actively incorporating the idea of a European identity in their cultural policy since 1973. The remembrance of World War II has been one of the main focus points in carrying out the idea of a shared European identity. The discourse this policy is based upon the idea of ‘unity in diversity’. This is the idea that all European Member States have their own national cultural identity and history but also share overall similarities like freedom and democracy.

In this research it is examined how this discourse of ‘unity in diversity’ is played out in the remembrance culture of the European Member States the Netherlands, Germany and Poland on the base of nine case studies. These are a former concentration camp, a remembrance ceremony and a remembrance monument for each of the countries. This thesis argues that the cultural policy of the European Union, when it comes to World War II remembrance, is to oriented on the Western Member States. The remembrance culture of in particular Eastern Member States is excluded in the ‘European’ remembrance culture. The European Union tries to legitimize and promote their idea of European culture with grants and a too constructivistic and artificial idea of what European culture and identity should look like.

Voorwoord

Zowel tijdens mijn bachelor geschiedenis als de Master Cultuurgeschiedenis van Modern Europa heb ik een interesse ontwikkeld voor de uitwerking van het verleden op de hedendaagse maatschappij. De geschiedenis is geen vast gegeven dat onder een glazen stolp staat, maar is juist van grote invloed op het heden. Soms liggen bepaalde zaken uit het verleden juist ten grondslag van het heden. Beeldvorming en perspectieven op de wereld van nu zijn vaak beïnvloed door vroeger. Veranderingen in het heden hebben op hun beurt ook weer invloed op hoe mensen nu het verleden zien. Deze wisselwerking vind ik bijzonder interessant en daarom heeft mijn scriptie als onderwerp de Tweede Wereldoorlog, een vrij recente gebeurtenis die een enorme invloed heeft op de maatschappij van nu. De manier waarop de Tweede Wereldoorlog door verschillende personen en naties ervaren is, of hoe deze ervaringen doorverteld zijn aan nieuwe generaties zijn van grote invloed op hoe de samenleving er vandaag de dag uitziet. Maar ook de politieke, sociaaleconomische en culturele tendensen van het heden zijn op hun beurt van invloed op hoe de Tweede Wereldoorlog onderwezen en verteld wordt.

De manier waarop er gekeken wordt naar de Tweede Wereldoorlog staat niet vast en is niet vanzelfsprekend. Een van de oorzaken daarvan is de emotie die met de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog gepaard gaat. In deze scriptie gaat de wisselwerking tussen heden en verleden bestudeerd worden. Daarvoor heb ik dus zowel de manier waarop naar het verleden wordt gekeken binnen een herinneringscultuur en veranderingen in het heden bestudeerd. Deze verandering in het heden is de toenemende mate van samenwerking tussen lidstaten van de Europese Unie, niet alleen op politiek en economisch vlak maar vooral ook op cultureel vlak.

Dit onderwerp sloot mooi aan bij de afstudeerstage die ik heb gelopen bij de Rijksdienst voor cultureel erfgoed. Daar heb ik het beleid en de materiële kant rondom herdenken onderzocht terwijl het in mijn scriptie meer gaat over de ideeën, tradities en politieke verschuivingen achter dit herdenken. Deze onderzoeken deed ik tegelijkertijd en waren daarom een hele mooie aanvulling op elkaar, omdat beide onderzoeken een andere kant van het onderwerp belichten.

Tijdens het schrijven van de scriptie ben ik begeleid door Gertjan Plets. Bij deze wil ik hem graag bedanken. Meneer Plets was erg betrokken en zijn enthousiaste houding werkte aanstekend, ook op de momenten dat ik het gevoel had dat het allemaal even niet zo goed

liep. Daarnaast hielpen zijn tips voor het verbeteren van de scriptie ook om het onderzoek in goede banen te leiden en te kaderen. Wellicht heb ik me wat laten opzweepen door zijn linkse retoriek maar dat heeft er wel voor gezorgd dat ik het onderwerp met een kritische blik heb benaderd.

Inleiding

'De publieke herinneringscultuur heeft zulke ingrijpende veranderingen ondergaan dat zij zelf sinds een twintigtal jaren zelf onderwerp van de geschiedschrijving geworden is'.¹

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog leeft in alle landen in Europa. In musea, geschiedschrijving, in herdenkingsceremonies, onderwijs en bij de vele monumenten die in Europa te vinden zijn is deze oorlog dominant aanwezig. Ook in de populaire cultuur komt de Tweede Wereldoorlog sterk naar voren: semiwetenschappelijke werken, historische romans, documentaires, computerspellen en speelfilms gaan over deze periode in de geschiedenis. De Tweede Wereldoorlog is ingebed in het leven van het Europa van de eenentwintigste eeuw. Er bestaat een groot verschil tussen de benadering van deze historische gebeurtenissen van de jaren 1939 tot 1945 in de academische wereld en de herinnering aan deze periode in het publieke discours. Waar in de geschiedschrijving gestreefd wordt naar objectiviteit is herinnering juist gebaseerd op subjectiviteit. De academicus plaatst de geschiedenis onder een glazen stolp en neemt er enige afstand van, herinnering staat daarentegen juist dicht bij de mens en vult het spanningsveld op tussen de historische feiten en emotie.²

Elk land en elke groep ontwikkeld zijn eigen manier van omgaan met herinnering: zijn eigen herinneringscultuur. Dit begrip kan gedefinieerd worden als het geheel aan opvattingen, handelwijzen en materiele uitingen rondom de herinnering aan en herdenking van een historische gebeurtenis, in dit geval de Tweede Wereldoorlog.³ Een herinneringscultuur is, net als andere vormen van cultuur, geen statisch gegeven maar een dynamisch proces.

Sinds 1945 zijn de herinneringsculturen van alle Europese landen van karakter veranderd, en deze zullen in de toekomst ook blijven veranderen. Eén van de steeds veranderende kenmerken van een herdenkingscultuur is de manier waarop deze leeft onder de mensen. Wordt er uitgebreid stilgestaan bij herdenken of is er maar een kleine groep mensen die hier actief mee bezig is? In de jaren vijftig, zestig en zeventig werd door sommige sociale wetenschappers een afname in publiek herdenken en feestvieren voorspeld.⁴ Door secularisering, rationalisering, anonimisering en ontzuiling zou de

¹ Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in internationale context* (Amsterdam 2009) 18.

² Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 57.

³ Rob Van Ginkel, *Rondom de Stilte: herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2001) 21.

⁴ Jeremy Bossevain, *Feestelijke vernieuwing in Nederland?* (Amsterdam 1991) 1.

interesse voor deze bijzondere dagen afnemen. Het tegenovergestelde blijkt waar, al is de oorzaak niet volledig duidelijk. Factoren die hieraan bijdragen zouden de toename van welvaart, vrije tijd en levensduur kunnen zijn, maar dit kan niet met zekerheid gesteld worden.⁵ Ook zou de secularisering van Nederland er juist voor kunnen zorgen dat herdenken toeneemt in plaats van afneemt. Het gat dat achterblijft na het wegvallen van de christelijke herdenkingscultuur zou opgevuld kunnen worden door een nationale of Europese herdenkingscultuur.⁶

Herdenken nam dus toe en blijft populair, maar hoe moet die toename geïnterpreteerd worden? Is er sprake van een rage of een tijdelijke golf van nostalgie? Kan de toename worden gezien als een groei van het historisch bewustzijn van de gemiddelde burger of is er sprake van ‘Disneyficatie’ of een versimpeling van de geschiedenis? De voorgaande vragen leiden tot de laatste vraag: welke rol speelt de politiek, nationaal of Europees, hier in? Is de politiek van invloed op hoe en hoeveel er herdacht wordt of staan herdenken en beleid los van elkaar?

Theoretisch kader

Al deze vragen worden bestudeerd in het veld van *memory studies*. Binnen dit interdisciplinaire onderzoeksveld wordt de representatie van het verleden onderzocht. Verschillende disciplines waarin dit onderzocht wordt gedaan zijn bijvoorbeeld geschiedenis, antropologie, sociologie, erfgoedstudies en archeologie. Er bestaan vele soorten herinnering en ook de manier waarop met herinnering in de maatschappij wordt omgegaan verschilt enorm per groep, land, regio en tijd. Een van de eerste academici die over dit onderwerp schreef was Maurice Halbwachs. Hij schreef zijn werk ‘On collective memory’ in de jaren twintig van de vorige eeuw, maar pas in de jaren 1980 werd het echt populair. Halbwachs behandelt hierin het al eerder genoemde verschil tussen geschiedenis en herinnering. Belangrijk om hierbij te vernoemen is dat Halbwachs in deze context spreekt over collectieve herinnering: niet de herinnering van een individu maar die van een groep. In deze collectieve herinnering wordt het verleden niet ‘puur’ onthouden maar is deze altijd geconstrueerd. Collectieve herinnering is *socially framed*. De collectieve herinnering wordt beïnvloed door het heden en ontwikkeld zich dus continu, er bestaan verschillende collectieve herinneringen van één gebeurtenis. Daartegenover staat geschiedenis welke

⁵ Jos Perry, *Wij herdenken, dus we bestaan: over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999) 11.

⁶ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit*, 27.

periodes in het verleden bestudeerd en dus discontinu is. Geschiedenis is volgens Halbwachs onpersoonlijk, schematisch, unitair en geen vloeiend narratief.⁷

Niet alle academici binnen het veld van *memory studies* zijn het eens met de notie van collectieve herinnering van Halbwachs. De Fransman paste het begrip toe op alle vormen van herinnering buiten het individu, maar aan aantal academici stellen dat de manier te grof of te breed is. Zo vraagt Peter Burke zich af of er wel sprake kan zijn van één collectieve herinnering. Hij stelt dat er niet één is maar dat er verschillende collectieve herinneringen zijn die met elkaar concurreren.⁸ Ook Jan Assmann ziet collectieve herinnering op een andere manier dan Halbwachs, namelijk als een paraplubegrip waar verschillende vormen van herinneren onder vallen. Hij onderscheidt hierin twee verschillende soorten: communicatieve herinnering en culturele herinnering. Communicatieve herinnering is dagelijks, veranderlijk en van korte duur. Deze soort herinnering is voor elke generatie anders. Culturele herinnering daarentegen neemt afstand van het dagelijkse door een herinnering te vangen in een traditie die lang voort blijft bestaan. Hier zijn *figures of memory* aan gekoppeld zoals beelden, herdenkingen, monumenten, kalenders en meer.⁹

Memory studies werden in de jaren zeventig en tachtig steeds populairder en werken als die van Halbwachs werden steeds meer gelezen en bestudeerd. Jay Winter omschrijft deze groeiende fascinatie met herinnering in het publieke en academische sferen als een *memory boom*. De eerste *memory boom* vond plaats tussen 1890 en 1920. Hierin lag de nadruk op nationale identiteitsvorming aan de hand van bijvoorbeeld heldenverhalen van landgenoten. De tweede *memory boom* startte in de jaren zeventig en was anders van aard. De directe aanleiding was de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, waarvan met name de slachtoffers herdacht werden.¹⁰ Ook studentenprotesten die zich richtten tegen het gedrag van de generatie van hun ouders en de groeiende aandacht voor getuigenverhalen over de oorlog speelden hier in mee. Een laatste factor die bijdroeg aan de *memory boom* volgens Winter was de relatief stabiele politiek waardoor er meer tijd en ruimte kwam voor mensen om na te denken over hun ervaringen tijdens de oorlog.¹¹ Volgens Aleida Assmann is er tijdens

⁷ Maurice Halbwachs, *The Collective Memory* (New York 1980) 50-87.

⁸ Peter Burke, *History and Social Theory* (Cambridge 2005) 13-15.

⁹ Jan Assmann en Jan Czaplicka, 'Collective Memory and Cultural Identity', *New German Critique* 65 (1995) 125-133.

¹⁰ Jay Winter, *Remembering war: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century* (New Haven/Londen 2006) 26.

¹¹ Winter, *Remembering war*, 26-30.

deze *memory boom* sprake van een paradigmawisseling: collectieve herinnering neemt de plaats in van ideologie. In deze postmodernistische benadering is er niet langer sprake van een uiterste tegenstelling tussen geschiedenis en herinnering zoals Halbwachs beschrijft maar is er juist sprake van een wisselwerking tussen de twee. De collectieve herinnering verwijst naar de geschiedenis en de geschiedenis corrigeert op haar beurt de herinnering.¹² Er is dan sprake van een meer pluriform narratief dat niet alleen gaat over heldenverhalen maar ook over de schaduwzijde van de oorlog. Een van de oorzaken van deze postmodernistische paradigmawisseling zou de *cultural turn* zijn, waarin er sprake was van een aanval op de positivistische geschiedenis en er meer aandacht kwam voor minderheden in de samenleving.¹³

Deze tweede *memory boom* heeft grote sociale en culturele gevolgen gehad op de politieke en maatschappelijke idealen en de praktijk. Volgens Charles Maier heeft de tweede *memory boom* geleid tot ‘the end of territoriality’. Hiermee bedoelt hij dat het ideaal van een nationalistische natiestaat en de ontwikkeling daarvan in de politieke praktijk, dat gangbaar was tussen 1890 en 1960, werd stopgezet. Landsgrenzen worden poreuzer en processen als globalisering en internationalisering gaan steeds meer het politieke landschap bepalen.¹⁴ Een van de voorbeelden van deze ontwikkeling is de steeds intensievere samenwerking tussen de lidstaten van de Europese Unie.¹⁵

Ook in de eenentwintigste eeuw wordt er nog veel onderzoek gedaan naar *memory studies*, onder andere in relatie tot erfgoed. Een bekende auteur die over dit onderwerp schrijft is Sharon McDonald. In haar boek ‘Memorylands’ noemt ze Europa een *memoryland*: geobsedeerd met het behouden van de collectieve herinnering. Overall in Europa staan ‘producten van de collectieve herinnering’ zoals musea, monumenten, erfgoedinstellingen en gedenkplaten.¹⁶ McDonald stelt dat er binnen Europa grote diversiteit bestaat in hoe er met die collectieve herinnering wordt omgegaan, maar dat er ook sprake is van een ‘Europees memorycomplex’: een set veel voorkomende patronen in vormen van herinnering en *past presencing* in Europa. Met *past presencing* bedoeld McDonald de omgang met het verleden als een sociaal proces in het heden. *Past presencing* is context gebonden en daarom

¹² Aleida Assmann, ‘Transformations between History and Memory’, *Social Research* 75 (2008) 49-72.

¹³ Assmann, ‘Transformations’, 49-72.

¹⁴ Charles Maier, ‘A surfeit of memory? Reflections on history, melancholy and denial’, *History and memory* 5 (1993) 136-151.

¹⁵ Maier, ‘A surfeit of memory’, 133-151.

¹⁶ Sharon McDonald, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today* (New York 2013) 1.

afhankelijk van meerdere stemmen in het nu, en dus niet in de geschiedenis.¹⁷ Ze stapt daarmee, net als Assmann, af van de klassieke taxonomie van *memory* en *history* zoals bijvoorbeeld Halbwachs gebruikt. De Holocaust is een voorbeeld van deze vaak voorkomende patronen binnen deze Europese herinnering.¹⁸ In de antropologische benadering van McDonald speelt de Europese dimensie van herinnering, erfgoed en identiteit dan ook een belangrijke rol aangezien Europa een context in het heden vormt waarin omgegaan wordt met de herinnering aan het verleden, in dit geval de Tweede Wereldoorlog.

Naast deze antropologische en historische benaderingen wordt ook in de erfgoedstudies uitgebreid onderzoek gedaan naar herinnering van de Tweede Wereldoorlog. Zo schrijft Jonathan Webber over Auschwitz, een van de meest bekende kampen uit de Tweede Wereldoorlog, als plek van herinnering én als erfgoed. Op het terrein van het voormalige concentratiekamp zijn na de oorlog veel gebouwen en restanten van het kamp blijven staan en is Auschwitz een belangrijke plek van herinnering van de Holocaust geworden. Maar hoe Auschwitz herinnerd wordt in zowel Polen als in andere landen en de internationale gemeenschap is in de loop der tijd sterk veranderd. In de jaren vlak na de oorlog trachtte het museum in Auschwitz de Holocaust te universaliseren. De evenementiële gebeurtenissen in de verschillende kampen werden gedecontextualiseerd tot een globaal herkenbaar verhaal over genocide. Dit veranderde na de dood van Stalin toen in het museum juist de nadruk werd gelegd op het martelaarschap van Poolse verzetslieden. Na de val van de Sovjet-Unie vond er weer een kentering plaats. Het museum ging zich steeds meer focussen op het Joodse martelaarschap in plaats van het Poolse en kwam steeds meer open te staan voor inbreng uit andere landen. Er zijn dus meerdere herinneringen die in Auschwitz uitgedragen kunnen worden, niet één narratief dat hét verhaal van Auschwitz verteld.¹⁹ De visie op een erfgoed. Daarom speelt het bestuderen van de relatie tussen herinnering en erfgoed ook een belangrijke rol binnen de erfgoedstudies.

¹⁷ McDonald, *Memorylands*, 15-17.

¹⁸ Ibidem 188-210.

¹⁹ Jonathan Webber, 'The Kingdom of Death as a Heritage Site: Making Sense of Auschwitz', in: William Logan (ed.), *A Companion to Heritage Studies* (Sussex 2016) 115-132.

Vraagstelling

Zowel Charles Maier als Jay Winter als Sharon McDonald halen in hun werk het concept Europa aan. De grenzen van de natiestaten in Europa lijken steeds meer te vervagen door supranationale samenwerking en dat heeft invloed op de zelfidentiteit van mensen in Europa.²⁰ Sommigen van hen definiëren zich minder of zelfs niet meer aan de hand van de natiestaat waar ze in geboren zijn of in leven maar juist aan de hand van Europa. Een van de belangrijkste pijlers in deze ontwikkeling was de EC-top in Kopenhagen in 1973. Tijdens deze bijeenkomst werd de inhoud van de Europese identiteit besproken.²¹ De Europese Unie behelsde vanaf dat moment dus meer dan alleen politieke, economische en sociale samenwerking: er werd een cultureel fundament voor deze samenwerking gesmeed. Hierin werd de nadruk gelegd op de elementen die de verschillende lidstaten gemeenschappelijk hadden of welke ze geacht werden om gemeenschappelijk te hebben.²² Voorbeelden daarvan zijn christelijke waarden, democratie, vrijheid en het respecteren van mensenrechten. Een gedeelde Europese identiteit en cultuur was geboren. Om deze meer voet in de aarde te geven werd ook gezocht naar een gedeelde Europese geschiedenis. Een van de historische gebeurtenissen waar al deze Europese landen bij betrokken waren was de Tweede Wereldoorlog en het is dan ook niet gek dat de Europese Unie dit conflict aanhaalde als belangrijk moment in de gedeelde Europese geschiedenis. Een periode uit de geschiedenis die tot voorheen nationaal ervaren werd wordt dus geïncorporeerd in een overkoepelde Europese geschiedenis.²³ Dit heeft gevolgen voor de collectieve herinnering van de Europese landen. Zijn er genoeg overeenkomsten in deze herinneringen en de uitingen daar van om werkelijk te kunnen spreken van een Europese herinneringscultuur? En hoe verhoudt dit zich tot concepten als Europese identiteit en Europese cultuur? In dit onderzoek zullen de verschillen en overeenkomsten in herinneringscultuur betreffende de Tweede Wereldoorlog worden onderzocht van verschillende Europese landen, om iets te kunnen zeggen over Europese identiteit en (herinnerings)cultuur. De leidende vraag in dit onderzoek is: hoe komt het concept van Europese identiteit, bestudeerd aan de hand van de Europese herinneringscultuur, naar voren in verschillen en overeenkomsten tussen

²⁰ Pauline Grosjean, 'The Weight of History on European Cultural Integration: A Gravity Approach' *American Economic Review* 101 (2011) 504–508.

²¹ Bo Stråth, 'A European Identity: To the Historical Limits of a Concept', *European Journal of Social Theory* 5 (2002) 387–401.

²² Pim den Boer, (ed.), *What Is Europe? The History of the Idea of Europe* (New York 2005) 13-79.

²³ Konrad Jarausch, *Out of the Ashes: a new history of Europe in the twentieth century* (Princeton 2015) 143-197.

herinneringsculturen betreffende de Tweede Wereldoorlog in Polen, Duitsland en Nederland van 1990 tot nu?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het onderzoek opgedeeld in meerdere hoofdstukken met elk hun eigen deelonderwerp. In het eerste hoofdstuk zullen de ontwikkelingen binnen de Europese Unie beschreven worden die op dit onderzoek van toepassing zijn zoals de Europese cultuur en identiteit, Europees oorlogserfgoed en de onderlinge verhoudingen binnen Europa. In het tweede hoofdstuk zal er een korte geschiedenis gegeven worden van de ontwikkeling van de herinneringscultuur in Polen, Nederland en Duitsland om de casestudies die in verdere hoofdstukken behandeld worden te contextualiseren. In de drie hoofdstukken die daarop volgen worden de gekozen landen vergeleken aan de hand van casestudies in drie categorieën: herdenking, monument en voormalig concentratiekamp. Voor Polen zullen dit de herdenking van de opstand in Warschau, het monument voor het getto opstand en kamp Sobibor zijn. Bij Duitsland zullen de *Volkstrauertag*, het *Denkmal für die Ermordeten Jüden des Europas* en Bergen-Belsen bestudeerd worden en voor Nederland de herdenking op de Dam en Bevrijdingsdag, het monument op de Dam en kamp Westerbork. Het zesde hoofdstuk zal bestaan uit een vergelijking tussen de landen en een interpretatie hiervan. Het onderzoek zal afgesloten worden met een samenvattende conclusie.

Methodologie

Er is specifiek gekozen voor deze drie landen omdat dan zowel Oost als West Europa betrokken worden in het onderzoek, welke vandaag de dag nog sterk van elkaar lijken te verschillen. Polen heeft al in een vroeg stadium te maken gekregen met de Tweede Wereldoorlog en is een van de Europese landen die een duidelijke herinneringscultuur heeft ontwikkeld. Dit vanwege de grote populatie Joden die voor de oorlog in het land leefden en vanwege de vele concentratie- en vernietigingskampen die in het land gevestigd waren tijdens de oorlog. Ook heeft de herinneringscultuur in Polen zich op een ander tempo ontwikkeld dan in de West-Europese landen vanwege de bezetting door de Sovjet-Unie tot 1898.²⁴ Verder is er gekozen voor Duitsland vanwege haar leidende positie in de Europese Unie en haar specifieke en nadrukkelijk aanwezige omgang met het nazi verleden en een schuldvraag.

²⁴ Andreas Langenohl, 'Memory in Post-Authoritarian Societies', In: Erll, Astrid (ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlijn 2008) 163-173.

Voor Nederland, Duitsland en Polen zullen elk drie case studies gekozen worden om de landen met elkaar te kunnen vergelijken en de Europese context van het herinneren goed te kunnen bestuderen. Er is dus sprake van een comparatieve methode. De gekozen casestudies van de landen Nederland, Duitsland en Polen zullen naast elkaar worden gezet om diverse vragen te beantwoorden. Waarin komen ze overeen en waarin verschillen ze? En wat zegt de vergelijking over een Europese herinneringscultuur? Dit zal gedaan worden aan de hand van de hoofd- en deelvragen die eerder in dit hoofdstuk beschreven staan. Antwoord op deze vragen zal gezocht worden binnen het discours van *past presencing*: uitgaande van het idee dat herinnering een sociaal proces is dat beïnvloed wordt door haar omgeving en daarom altijd veranderlijk is.

De periode 1990 tot nu wordt gehanteerd omdat onder invloed van de *memory boom* de herinneringsculturen sterk veranderd zijn sinds de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Ook de Europese Unie kreeg in deze jaren te maken met grote veranderingen zoals de opkomst van het Euro-sceptisme en het Verdrag van Maastricht. Om de relatie tussen deze twee constant veranderende factoren te kunnen beschrijven is het dus noodzakelijk om een relatief korte tijdsperiode te kiezen. De meest recente periode in ontwikkelingen kan het meeste bijdragen aan actuele maatschappelijke discussies, in tegenstelling tot eerdere periodes.

Binnen deze vergelijking zullen algemene onderdelen van de case studies bekeken worden, zoals locatie, inkomsten, subsidiering, zelfdefinitie, discours, slachtofferhiërarchie, differentiering van dader- en slachtoffergroepen, schuldvraag en internationale erkenning. Daarnaast zijn er belangrijke factoren voor de vergelijking die afhankelijk zijn van het soort case studie. Voor de herdenkingen kunnen dat bijvoorbeeld de sprekers en gasten, de bloemenkransen, de toespraken en stiltemomenten zijn. Voor monumenten zijn voorbeelden de symboliek en het gebruikte materiaal en voor de voormalige kampterreinen de omgang met restanten van bouwwerken of zelfs gaskamers, mate van musealisering en vormen van educatie.

Deze vergelijking zal gedaan worden aan de hand van literatuur, filmbeelden, foto's en archiefmateriaal. De literatuur die gebruikt wordt is afkomstig van meerdere disciplines. Voor de beschrijvende delen van de scriptie die dienen als achtergrond voor het onderzoek zal er met name historische literatuur gebruikt worden. Deze context die gegeven wordt door

de geschiedschrijving zal uitgebreid worden met literatuur uit de antropologie, sociologie, erfgoedstudies en vanuit *memory studies* in het algemeen, om het onderzoek diepte te geven. Om de case studies goed te kunnen onderzoeken zal er daarnaast ook veel gebruik gemaakt worden van de websites van diverse musea, herinneringscentra en stichtingen. Deze aanvulling op de wetenschappelijke literatuur moet er voor zorgen dat het onderzoek dicht bij de maatschappelijke werkelijkheid komt te staan. Daarnaast zal er gebruik gemaakt worden van literatuur en andere bronnen die afkomstig zijn van auteurs met verschillende nationaliteiten. Dit moet er voor zorgen dat er zoveel mogelijk perspectieven worden belicht omdat op dit moment veel literatuur over herdenken geschreven wordt vanuit één perspectief. Het doel in deze scriptie is dan ook om al deze verschillende perspectieven samen te voegen om een breed onderzoek te kunnen doen, waarin meerdere stemmen gehoord worden.

Maatschappelijke context

Dit onderzoek kan geplaatst worden in de bredere actuele en maatschappelijke discussie over de Europese samenwerking en haar eventuele culturele basis. Een kritische houding over het concept van Europese identiteit is belangrijk in een periode in de geschiedenis van de Europese Unie waarin er enorm veel kritiek bestaat op de Europese samenwerking. Sommige politici en Europese burgers stellen zelfs dat uit de Europese Unie stappen beter kan zijn voor een lidstaat. Brexit en Geert Wilders zijn hier extreme voorbeelden van. In de geglobaliseerde wereld van vandaag zijn burgers genoodzaakt na te denken over in hoeverre ze op internationaal niveau willen samenwerken en wat de eventuele culturele basis hier voor zou kunnen zijn. Een kritische doch realistische houding ten opzichte van het debat over Europese samenwerking en identiteit is daarom van belang voor elke Europese burger. Dit onderzoek wil bijdragen aan deze discussie door mensen bewust te maken van historische tendensen die vaak klakkeloos worden overgenomen. Het idee dat alle Europese landen zich samen opstellen achter het idee van ‘nooit meer oorlog’ klinkt veel mensen als muziek in de oren, maar het is enorm belangrijk om bij dit soort uitspraken stil te staan en de achterliggende processen te contextualiseren en onderzoeken.

Bij de master Cultuurgeschiedenis van Modern Europa wordt uitvoerig gesproken over en onderzoek gedaan naar de geschiedenis die aan dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen ten grondslag liggen. Het verleden is van invloed op cultuur, identiteitsvorming en perspectieven op beschaving. Europa en haar interne en externe

relaties zijn van grote invloed op hoe dergelijke processen zich ontwikkelen. Een van de doelen van deze thesis is dan ook om de geschiedenis van herinneringscultuur en de Tweede Wereldoorlog te onderzoeken om tot meer inzicht te komen in processen in de Europese maatschappij van de eenentwintigste eeuw.

Hoofdstuk 1: Europees erfgoed

De Europese Unie is volgens zichzelf opgezet om de herhaaldelijke en gewelddadige oorlogen tussen buurlanden, die een piek vormden tijdens de Tweede Wereldoorlog, te beëindigen. De oprichting startte in de jaren vijftig van de vorige eeuw met de Europese gemeenschap voor Kolen en Staal.²⁵ Sindsdien is er veel veranderd in hoe de Europese lidstaten met elkaar samenwerken, welke vastgelegd werden in verschillende verdragen zoals het verdrag van Maastricht en het verdrag van Schengen. In deze verdragen staan afspraken en visies op Europa zwart op wit, maar in de praktijk blijkt dat er veel discussie bestaat over de aard van Europa. Vragen die hierbij gesteld worden zijn: Wat en wie zijn nou precies Europees? Wat zijn de kernwaarden van Europa en de Europese Unie? Dit kan afhankelijk zijn van geografische afbakening, van economische idealen, cultuur, politieke en morele normen en waarden, geschiedenis en nog veel meer. Europa is in die zin meer een concept dan een duidelijk uitgeschreven definitie.²⁶ Wanneer het niet precies duidelijk is wat Europa is, wordt het al helemaal lastig om een kernachtige omschrijving te geven van wat Europese cultuur inhoudt. Hierover bestaat dan ook discussie, want wat is precies de aard van dé Europese cultuur en bestaat er überhaupt wel één Europese cultuur?

Er zijn verschillende invalshoeken om naar Europese cultuur te kijken. Twee belangrijke benaderingen, die enorm ver uit elkaar liggen, zijn de essentialistische en constructivistische benadering. De essentialistische visie gaat er van uit het primordialisme: Europa is een natuurlijke entiteit en de Europeanen hebben een fundamentele binding met elkaar.²⁷ Europese cultuur heeft dus een vaste essentie, en over wat deze essentie precies is bestaat discussie.²⁸ Tegenover de essentialistische visie staat de constructivistische visie. Deze benaderd het idee van Europese cultuur als een discours. Europese cultuur is een kunstmatige sociale constructie welke veranderlijk is.²⁹ In deze scriptie zal uitgegaan worden van de constructivistische visie omdat elke vorm van cultuur dynamisch is. Cultuur is geen

²⁵ European Union, 'A peaceful Europe – the beginnings of cooperation' <http://europa.eu/european-union/about-eu/history/1945-1959_en> [geraadpleegd op 09-05-2017].

²⁶ Jan Ifversen, 'Europe and European Culture - a Conceptual Analysis', *European Societies* 4 (2002) 1-26.

²⁷ Ulf Hedetoft, 'The Nation-state Meets the World: National Identities in the Context of Transnationality and Cultural Globalization', *European Journal of Social Theory* 2 (1999) 71-94.

²⁸ Ifversen, 'Europe and European Culture', 5-6.

²⁹ Ibidem 13-15.

vaststaand gegeven maar een veranderend proces dat beïnvloed wordt door tijd en ruimte, de essentialistische visie sluit niet aan bij deze overtuiging.

Gekoppeld aan het idee van Europese cultuur is het idee van Europese identiteit. Het concept van Europese cultuur beïnvloed het concept van Europese identiteit en andersom. Ook Europese identiteit is daarom een sociale constructie.³⁰ Het is belangrijk voor zowel Europese als niet-Europese burgers om bewust te zijn van welke notie iemand heeft hebt van Europese cultuur en identiteit wanneer er over Europa gesproken wordt.

Binnen de Europese Unie werd Europese cultuur en Europese identiteit voor het eerst officieel vastgelegd in 1973, tijdens de EC top in Kopenhagen. In de jaren zeventig verkeerde het westen in een crisis door onder andere een enorme stijging in de olieprijs, de Koude Oorlog, de Vietnamoorlog en het Watergate schandaal.³¹ Als reactie hierop werd in Kopenhagen overlegd, onder andere over de Europese identiteit. Deze was volgens de aanwezigen in Kopenhagen gebaseerd op de eenheid tussen de negen lidstaten en hun verantwoordelijkheid tegenover de rest van de wereld. Sommige academici stellen dat het concept van Europese identiteit bij dit overleg zelfs een ideologische dimensie kreeg.³² In de jaren die volgden werd de Europese samenwerking steeds intensiever door onder andere het toetreden van nieuwe lidstaten, het verdrag van Maastricht en de invoering van de euro. Dit had ook zijn invloed op het concept van Europese identiteit dat steeds belangrijker werd en waarbinnen de overeenkomsten tussen de Europese lidstaten steeds meer onderstreept werden. Het gevolg van deze ontwikkeling was dat de grens tussen Europees en niet-Europees steeds scherper werd, er was sprake van *othering*. De Europese Unie zette zichzelf tegenover bijvoorbeeld Azië, de Sovjet-Unie, Oost-Europa of maakte het onderscheid tussen christelijk of islamitisch.³³ De verschillen tussen Europa en de rest van de wereld werden volmondig erkend. Dit gold ook voor de overeenkomsten tussen de Europese lidstaten. Brede termen als democratie, vrijheid, mensenrechten en rationaliteit werden op alle lidstaten toegepast.³⁴ Toch blijven de verschillen tussen de naties groot: de volledige Hongaarse cultuur valt bijvoorbeeld niet te vereenzelvigen met de volledige Franse cultuur. Deze landen zijn weliswaar lid van Europese Unie en erkennen overeenkomsten maar zijn

³⁰ Lutz Niehammer, 'A European Identity?', in: Bo Strath (ed.), *Europa and the other and Europe as the other* (Brussel 2010) 87-112.

³¹ Stráth, 'A European Identity', 388-389.

³² Ibidem 389.

³³ Ibidem 391-393.

³⁴ Norman Davies, *Europe: A History* (London 1997) 7-17.

niet bereid hun nationale cultuur of ‘eigenheid’ volledig los te laten om op te gaan in de Europese variant. De oplossing voor dit probleem is het discours van *unity in diversity*. Hierbij worden de verschillende nationale culturen niet gehomogeniseerd maar werkt Europa als een soort bemiddelaar tussen lokale en nationale culturen en internationale samenwerking. Standpunten en overtuigingen van andere naties of groepen worden gerespecteerd vanwege een gezamenlijk doel, namelijk de ‘Europese waarden’ van democratie, vrijheid en mensenrechten.³⁵ Dit discours is de favoriet van de Europese Unie en werd in 1992 voor het eerst geformuleerd in het verdrag van Maastricht, artikel 128: ‘*The Community shall contribute to the flowering of the cultures of the Member States, while respecting their national and regional diversity and at the same time bringing the common cultural heritage to the fore.*’³⁶ Toch blijft de vraag bestaan of dit discours wel bruikbaar is. De voordelen van *unity in diversity* zijn dat landen hun eigen cultuur niet op hoeven te geven om onderdeel te zijn van de Europese cultuur en dat het Europees burgerschap daarmee meer behapbaar wordt voor burgers. Een van de belangrijkste nadelen voor dit onderzoek is dat deze benadering van Europese cultuur erg essentialistisch is. Daarnaast is het niet vanzelfsprekend dat integratie in een dergelijk Europees geheel harmonieus verloopt. De verschillen tussen de naties kunnen zo botsen dat het respecteren van elkaars cultuur onmogelijk lijkt.

De Tweede Wereldoorlog

Ook de Tweede Wereldoorlog wordt gevangen in dit Europese idee van *unity in diversity*. Elk land heeft de Tweede Wereldoorlog op zijn eigen manier meegemaakt en op zijn eigen manier in de nationale geschiedenis en collectieve herinnering verwerkt. Hieruit is een nationale herinneringscultuur ontstaan. Deze nationale herinneringsculturen van afzonderlijke Europese lidstaten worden geïncorporeerd in een Europese herinneringscultuur: alle Europese landen zouden geleerd hebben van de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog en gingen samenwerken om een dergelijk conflict in de toekomst te voorkomen.³⁷ Hieruit werd uiteindelijk de Europese Unie geboren. Het opmerkelijke aan deze visie is dat het niet alleen Europese landen waren die bij de Tweede Wereldoorlog waren betrokken, wat alleen al te zien is aan de naam van het conflict. Wat

³⁵ Monica Sassatelli, ‘Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity Through EU Cultural Policy’, *European Journal of Social Theory* 5 (2002) 439-440.

³⁶ Council of the European communities, ‘Article 128’, *Treaty on European Union* (Luxemburg 1992) 48-49.

³⁷ Jarausch, *Out of the Ashes*, 143-197.

zou dan maken dat landen in bijvoorbeeld Azië of Afrika die ook deze verschrikkingen hebben meegemaakt, deze op een andere manier hebben ervaren dan de landen in Europa? Ook dit is *othering* als gevolg van het vaststellen van een Europese geschiedenis.

De Tweede Wereldoorlog is niet de enige historische gebeurtenis die als kenmerkend wordt gezien voor de Europese geschiedenis. Ook de Franse Revolutie, de Verlichting, het Romeinse Rijk, het christendom en de wetenschappelijke revolutie worden aangeduid als onderdelen van een gedeelde Europese geschiedenis die heeft geleid tot Europese normen en waarden en een Europese cultuur.³⁸ De vraag rijst dan of al deze historische perioden en gebeurtenissen onderdeel waren van een ontwikkeling die zou leiden tot steeds intensievere Europese samenwerking en uiteindelijk de oprichting van de Europese Unie, of dat er sprake is van teleologische geschiedschrijving die dient als legitimatie van de Europese Unie, een historische constructie achteraf. Een gedeelde geschiedenis kan namelijk niet alleen dienen als legitimatie van een natiestaat, maar ook voor de legitimatie van een transnationale samenwerking als de Europese Unie.³⁹ Is de Europese geschiedenis en de Europese cultuur een politiek en economisch instrument of is het iets waarvan Europeanen écht ervaren dat het bestaat? Misschien zelfs een *imagined community* op Europees niveau?⁴⁰

Het bijzondere of vreemde in dit opzicht is dat in de jaren dat de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, de Europese Economische Gemeenschap en het Europees parlement opgericht werden en dat de euro werd ingevoerd een groot deel van de huidige Europese Unie niet gezien werd als Europa. De landen die tot de val van de muur door de Sovjets bezet waren hadden toen nog vrij weinig te maken met een Europese cultuur als bepaald door de Europese Unie. Deze voormalige Oostbloklanden traden toe in de jaren 2004 en 2007. Dit was dus al enkele jaren na de top in Denemarken en het verdrag van Maastricht. Tegen de tijd dat deze Oost-Europese landen toetraden tot de Europese Unie was de Europese identiteit en (herinnerings)cultuur al voor een groot deel bepaald: de Holocaust als hoeksteen van Europese samenwerking.⁴¹ Europese organisaties die zich bezighouden met de Europese herinneringscultuur zoals het Europees Parlement, de International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), de Council of Europe, de Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) en het Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) zijn

³⁸ Den Boer, (ed.), *What Is Europe?*, 13-79.

³⁹ Monica Sassatelli, 'Imagined Europe' 435-51.

⁴⁰ Donald McNeill, *New Europe: Imagined Spaces* (Londen 2014) 9-13.

⁴¹ Kristof Van Assche, *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering: genese, dynamiek en representatie* (Gent 2010) 389.

op dit idee volledig ingesteld. Maar in de herinneringscultuur van de landen die eerst bezet werden door de Sovjet-Unie zijn de Gulag en onderdrukking van de jaren 1945-1989 gebeurtenissen die een dergelijk litteken kunnen achterlaten als de Holocaust deed in heel Europa.⁴² Toch is deze periode veel minder sterk tot vrijwel niet aanwezig in de overkoepelende Europese herinneringscultuur of geschiedenis, en dat terwijl heel veel Europese lidstaten er mee te maken hebben. Op dit verschil tussen oost en west Europa zal verderop in deze scriptie teruggekomen worden.

De Europese Unie heeft top-down dus veel invloed op het concept van Europese identiteit en (herinnerings)cultuur, maar hoe wordt dat in de praktijk toegepast? Een van de manieren waarop de Europese Unie nationale herinneringsculturen probeert te incorporeren in de Europese herinneringscultuur is aan de hand van subsidies. Zo krijgen musea en educatieprojecten, welke bijvoorbeeld over de Tweede Wereldoorlog zouden kunnen gaan, die de focus leggen op de Europese dimensie van de geschiedenis vaak subsidie van de Europese Unie. Voorbeelden van organisaties via welke dit wordt gedaan zijn Horizon 2020, de European Youth Foundation, het European Network of Remembrance and Solidarity (ENRS) en de IHRA. Zo heeft voormalig kamp Westerbork subsidie gekregen van het EHL. Het EHL noemt als reden hiervoor: *'Thanks to its history, Camp Westerbork has links to crucial topics in European history such as occupation, persecution, migration, decolonisation and multiculturalism.'*⁴³ Deze instellingen kunnen naast subsidie voor educatie ook subsidie voor wetenschappelijk onderzoek geven als het in het juiste kader valt.

Ook organiseert de Europese Unie herdenkingsbijeenkomsten en -vieringen op acht en negen mei. Acht mei wordt Victory in Europe day (V-E day) genoemd, wat verwijst naar de capitulatie van de nationaalsocialisten. Negen mei is Europe day waarop vrede en eenheid in Europa gevierd wordt. Met name Europe day is populair. Door veel Europese instituties in verschillende lidstaten worden bijvoorbeeld filmvertoningen, discussies, lezingen en hardloopwedstrijden georganiseerd.⁴⁴

⁴² Marek Kucia, 'The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe', *East European Politics and Societies and Cultures* 30 (2016) 97-119.

⁴³ European Heritage Label, 'Camp Westerbork, the Netherlands' <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/heritage-label/sites/camp-westerbork_en> [geraadpleegd op 11-05-2017].

⁴⁴ EEAS, 'Europe day 2017' <[https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/search/site_en?f\[0\]=im_field_tags%3A855](https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/search/site_en?f[0]=im_field_tags%3A855)> [geraadpleegd op 09-05-2017].

Uit het volgende blijkt dat de Europese Unie zeer betrokken is bij de herinneringscultuur en het herdenkingserfgoed van haar lidstaten, onder andere als gevolg van het vast willen stellen vanwege het concept van Europese identiteit. In deze scriptie zal er vanuit gegaan worden dat zowel Europese identiteit als Europese cultuur veranderlijke sociale constructies zijn. Aan de hand van het discours van *unity in diversity* tracht de Europese Unie een Europese cultuur te construeren die als het ware overkoepelend is voor de verschillende nationale culturen van de Europese lidstaten. Hierin is het doel om de verschillende nationale culturen niet te homogeniseren maar alleen te kijken naar hun overkoepelende overeenkomsten. Als voorbeelden van deze overeenkomsten haalt de Europese Unie bijvoorbeeld democratie, vrijheid en het respecteren van mensenrechten aan. Ook de Tweede Wereldoorlog wordt in dit discours gegoten door de Europese Unie, zoals eerder in dit hoofdstuk beschreven is. In de komende hoofdstukken zal geavaleerd worden hoe dit in de praktijk terugkomt in de lidstaten Nederland, Duitsland en Polen aan de hand van diverse case studies.

Hoofdstuk 2 Contextualisering casestudies

Om de verschillende case studies goed te kunnen interpreteren is het belangrijk om ze te contextualiseren. Zoals al eerder gesteld blijft cultuur, en daarmee herinneringscultuur, constant veranderen. De Poolse, Nederlandse en Duitse herinneringscultuur is dan ook al sinds 1945 in ontwikkeling. En hoewel sommige onderdelen van deze herinneringsculturen zo veranderd zijn dat ze niet meer bestaan, is deze verschuiving wel van invloed op hoe deze herinneringsculturen nu zijn. Daarom zal er in dit hoofdstuk een kort overzicht van de geschiedenis van de herinneringsculturen van Polen, Nederland en Duitsland vanaf 1945 worden gegeven.

2.1 Nederland

Al snel na de bevrijding van Nederland werden er door burgers kleinschalige herdenkingen voor de Tweede Wereldoorlog georganiseerd. Het kabinet stelde zich daardoor snel na de oorlog de vraag hoe er op nationaal niveau herdacht zou moeten worden. De eerste nationale Nederlandse viering van de vrijheid werd gevierd op Koninginnedag 1945. Koningin Wilhelmina was tijdens de oorlogsjaren voor veel mensen uitgegroeid tot een symbool van nationale trots en hierdoor viel de symboliek van Bevrijdingsdag en Koninginnedag goed samen. De avond voor Koninginnedag werden lokaal enkele stille tochten georganiseerd om de slachtoffers van de oorlog te herdenken. Deze combinatie viel in de smaak bij premier Schermerhoorn, en er werd besloten om dit herdenken en vieren jaarlijks voort te zetten op één dag. Vijf mei werd gekozen als vaste datum. Deze viel in 1946 op een zondag en vanwege de zondagsrust vond de herdenking op dat jaar plaats op vier mei. De avond voor deze dag werden er door heel Nederland weer stille tochten georganiseerd, bijvoorbeeld bij de Waalsdorpervlakte, waar ook twee minuten stilte werden gehouden.⁴⁵ Deze twee minuten stilte waren uit Engeland komen overwaaien, waar dit al sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog een traditie was.⁴⁶ Nederland was neutraal gebleven tijdens de Eerste Wereldoorlog en had daarom geen herdenkingscultuur om op terug te grijpen zoals Engeland dat had. Vanaf 1947 werd het vieren van Bevrijdingsdag en de twee minuten stilte de avond

⁴⁵ Maud van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010) 17-23.

⁴⁶ Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 20.

er voor een traditie. In 1956 werd de officiële locatie voor dit stilte moment de Dam in Amsterdam.⁴⁷

In die vroege jaren van herdenken werd de nadruk vooral gelegd op de rol van verzetsstrijders. Het dominante narratief was dat de Nederlanders hadden geleefd in een periode van onderdrukking en verzet en dankzij hun helden en liefde voor het vaderland uit de oorlog waren gekomen als een sterker land. Er werd dus gedacht in historische continuïteit.⁴⁸ Herdenken was een nationaal fenomeen en de focus lag op heldenverhalen en het verzet tegen de wreedheid van het nationaalsocialisme. Daarnaast kreeg de Tweede Wereldoorlog ook een meer universeel karakter na 1945. Door de brede verspreiding van bijvoorbeeld oorlogsfilm uit verschillende delen van de wereld werden de Jodenvervolging en het nationaalsocialisme internationale ijkpunten voor moreel handelen.⁴⁹

Er vond een omslag plaats in de jaren zestig van de vorige eeuw. Rob van Ginkel, socioloog en cultureel antropoloog aan de Universiteit van Amsterdam, spreekt van de periode 1945-1965 en de periode na 1965. Een van de aanleidingen voor deze omslag zou het Eichmann proces zijn geweest, dat plaatsvond in 1961. In dit proces lag de focus op de Jodenvervolging en niet op de wreedheid van de nazi's in het algemeen. Ook werd er voor de veroordeling van Eichmann veel gebruik gemaakt van de verklaringen van ooggetuigen en niet alleen van documentatie. Het proces trok wereldwijde aandacht en werd breed uitgemeten in de media. Het dominante nationale narratief van heldenverhalen werd vervangen door een focus op slachtofferschap, met name dat van de Joden.⁵⁰

Daarnaast speelde de veranderende visie op de samenleving van de naoorlogse generatie een rol. In de vroege jaren zestig was er sprake van een grote invloed van het Amerikaans functionalisme op de Nederlandse naoorlogse generatie. Idealen als vrijheid en de maakbaarheid van de samenleving stonden hoog in het vaandel. Deze antiautoritaire jongeren focusten zich op de toekomst en niet op het verleden, herdenken speelde dan ook een relatief kleine rol onder deze groep. Dit veranderde eind jaren zestig en begin jaren

⁴⁷ Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Amsterdam, Nationaal Monument op de Dam' <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1621/amsterdam%2C-nationaal-monument-op-de-dam> [geraadpleegd op 16-052017].

⁴⁸ Van Vree en Laarse, *Dynamiek van de Herinnering*, 23-34.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Van Ginkel, *Rondom de Stilte*, 39.

zeventig toen er sprake was van een postrevolutionaire depressie: utopische idealen maakten plaats voor cynisch realisme en er sprake was van vernieuwde interesse in het verleden.⁵¹

Dit alles zorgde voor een kentering in de Nederlandse herinneringscultuur. Er werd niet langer uitgegaan van historische continuïteit maar juist van een historische gebeurtenis die had gezorgd voor een breuk met het verleden. De Tweede Wereldoorlog was een historische gebeurtenis die zoveel impact had gehad op het leven dat deze niet binnen het gewone tijdsverloop van de geschiedenis geplaatst kan worden. Het narratief werd pluriform, er kwam meer aandacht voor de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vanuit verschillende perspectieven. Ook de ooggetuigen verklaringen en memoires kwamen steeds meer op de voorgrond te staan. Het idee ‘zij zaaiden opdat wij konden oogsten’ verschoof naar ‘dit nooit weer’ en ‘nooit meer Auschwitz’.⁵²

In de jaren tachtig en negentig was ook de *memory boom* van invloed op de Nederlandse herinneringscultuur en was er sprake van toenemende interesse voor herdenken in zowel de academische als de publieke wereld. Ook in de eenentwintigste eeuw wordt herdenken veel besproken in de media en staat het hoog op de politieke agenda. Zelfs het bedrijfsleven toont een groeiende interesse voor herdenken, al kan de oorzaak daarvan voornamelijk bij economisch gewin liggen.⁵³

Sinds de jaren negentig is er ook veel aandacht voor de rol van Duitsers in de Nederlandse herinneringscultuur. Zouden zij aanwezig moeten zijn bij Nederlandse herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog? Vele Nederlanders waren nog steeds woedend op de Duitsers in de jaren na de oorlog. Tegelijkertijd kwam het Duitse volk door de focus op het slachtofferschap dat enkele decennia daarvoor ontstond in een ander daglicht te staan. Er was niet langer sprake van een collectief goed Nederlands volk en een collectief slecht Duits volk. Het werd duidelijk dat vele Duitsers zelf ook slachtoffer waren geworden van het naziregime. Daarnaast groeide de irritatie van de Duitsers vanwege de wijzende vinger die de Nederlanders steeds op hen richtte en in de politiek werd gevreesd voor een verslechtering van de betrekkingen tussen de landen.⁵⁴ De Duitsers worden daarom met de jaren, ondanks een grote publieke discussie, steeds meer betrokken in de Nederlandse herinneringscultuur.⁵⁵

⁵¹ Pim de Boer, ‘Geschiedenis, herinnering en ‘lieux de mémoire’, in: Rob van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-41.

⁵² Van Vree en Laarse, *Dynamiek van de Herinnering*, 23-34.

⁵³ De Boer, ‘Geschiedenis, herinnering en ‘lieux de mémoire’, 40-41.

⁵⁴ Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 87.

⁵⁵ *Ibidem* 117-124.

2.2 Duitsland

De Duitse herinneringscultuur heeft sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in het thema gestaan van schuld en in het reine komen met het verleden. In de Duitse herinneringscultuur is nationalisme dan ook niet zo vanzelfsprekend als dat bij de Nederlandse en Poolse herinneringscultuur is. Duitsland houdt zich, met name op overheidsniveau, sterk bezig met educatie en internationale samenwerking om verzoening te bewerkstelligen en de boodschap ‘dit nooit weer’ door te geven.⁵⁶ Duitsland draagt bij alles wat met de Tweede Wereldoorlog te maken heeft automatisch een morele last met zich mee en dit uit zich in de manier waarop de Duitse herinneringscultuur zich ontwikkeld heeft.

Norbert Frei, een bekende Duitse historicus die de moderne geschiedenis van Duitsland onderzoekt, heeft de Duitse omgang met haar nationaalsocialistische verleden opgedeeld in vier fasen waarin hij nadruk legt op de verschillen tussen generaties. De eerste fase is de *phase der politische Säuberung* die duurde van 1945 tot 1949. In deze periode werd Duitsland ‘gezuiverd’ onder grote invloed van de buitenlandse mogendheden die op dat moment de baas waren in Duitsland, met name de Verenigde Staten.⁵⁷ Nazimisdadigers werden gestraft en Duits nationalisme of militarisme was uit den boze. Net als in Nederland werd de focus gelegd op de mensen die zich hadden verzet tegen het nationaalsocialistische regime en minder op het slachtofferschap van de mensen die omkwamen of vermoord werden in de kampen. Duitse oorlogsslachtoffers werden op kleine schaal herdacht, met name door nabestaanden, maar een grote publiekelijke herdenking was geen mogelijkheid.⁵⁸

De tweede fase was de *phase der Vergangenheitspolitik* en duurde tot het einde van de jaren vijftig. In deze fase was er relatief weinig aandacht voor herdenken en werd er geprobeerd een streep te zetten onder het nationaalsocialistische verleden. De Duitsers beschouwden zichzelf steeds meer als slachtoffers en uitten kritiek op de zuiveringspolitiek die hen door de geallieerden was opgelegd, wat volgens Frei zorgde voor een onderling solidariteitsgevoel. Er werd nadruk gelegd op het *Wirtschaftswunder*: het herstel van de Duitse economie en de wederopbouw. Het publiekelijk herdenken van Duitse slachtoffers

⁵⁶ Lily Gardner Feldman, *Germany's Foreign Policy of Reconciliation: From Enmity to Amity* (New York 2014) 18-20.

⁵⁷ John Killick, *The United States and European Reconstruction, 1945-1960* (Londen 1997) 134-146.

⁵⁸ Norbert Frei, *1945 und wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* (München 2005) 28-29.

werd meer geaccepteerd, maar er was nog steeds weinig aandacht voor het slachtofferschap van de vervolgdten.⁵⁹

De derde fase noemt Frei de *phase der Vergangenheitsbewältigung*. In deze fase werd het nationaalsocialistische verleden niet achter zich gelaten maar er werd juist gezocht naar een verklaring voor dit deel van de Duitse geschiedenis. Door de vele aandacht voor het Eichmann proces in de media kwam er meer aandacht voor het slachtofferschap van de Joden en het falen van de rechtsstaat. De discussie rondom oorlogsmisdadigers laaide weer op, met name door de *skeptische Generation*. Deze generatie had de oorlog meegemaakt, maar was te jong geweest om een belangrijk rol te spelen binnen het nationaalsocialistische regime. Deze generatie legde de schuld van de oorlog bij de generatie van hun ouders en waren van grote invloed op de *Generation der Achtundsechziger* die tijdens of vlak na de oorlog geboren waren. Deze derde generatie leidde studentenprotesten en stelden morele vragen over het gedrag van Duitsers tijdens de oorlog. Met name de *kniefall von Warschau* van Willy Brandt was van grote invloed op deze groep. In 1970 was deze Duitse bondskanselier aanwezig bij een herdenking van de opstand van het getto van Warschau. Hij knielde hierbij voor het Poolse monument en liet hierdoor wereldwijd zien dat Duitsland zat met schuld en morele last.⁶⁰ In deze maatschappijkritische fase die duurde tot en met de jaren tachtig was er nog steeds marginale aandacht voor de vervolgingslachtoffers.⁶¹

Binnen deze *phase der Vergangenheitsbewältigung* kunnen ook de bekende *Sonderwegthese* en *Historikerstreit* geplaatst worden. In deze academische discussies werd oorzaak van de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland besproken. De oproer die deze discussies te weeg brachten bleef niet beperkt tot de academische wereld, ook op politiek en maatschappelijk niveau kregen de *Sonderwegthese* en *Historikerstreit* grote aandacht. De *Sonderwegthese* is het idee dat Duitsland een afzonderlijk pad heeft bewandeld in de geschiedenis. In de negentiende eeuw zou in West-Europese landen als Frankrijk en Engeland de burgerij de macht in handen gekregen hebben, maar in Duitsland verkreeg deze groep een politieke macht. Daardoor zou Duitsland een voorkeur blijven houden voor autoritaire leiders wat geleid zou hebben tot het nationaalsocialisme.⁶²

⁵⁹ Frei, *1945 und wir*, 35-37.

⁶⁰ Hermann Glaser, *Kleine Kulturgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert* (München 2002) 336-337.

⁶¹ Frei, *1945 und wir*, 37.

⁶² Stephen Brockmann, 'The Politics of German History', *History and Theory* 29 (1990) 179-189.

Deze *Sonderwegthese* zou bijgedragen hebben aan de opkomst van de *Historikerstreit* waarin de aard van de Holocaust en het nationaalsocialisme bediscussieerd werden. In 1986 werd er in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* een artikel geplaatst van de conservatieve historicus Ernst Nolte dat felle reacties oproep van linkse historici en andere linksgeoriënteerde academici, waaronder Jürgen Habermans. Nolte vergeleek de Holocaust met de Goelag-archipel en trok hieruit enkele parallellen. De Duitse geschiedenis zou kunstmatig levend gehouden worden waardoor de Duisters niet in staat waren de jaren 1939 tot 1945 achter zich te laten. Habermans reageerde hier op door te stellen dat de Holocaust niet vergeleken kan worden met andere gebeurtenissen uit het verleden en dat Nolte de Holocaust bagatelliseerde door dit wel te doen. Het standpunt zou gevaarlijk zijn omdat extreemrechtse groeperingen zo de kans kregen de Holocaust en extreem nationalisme in het algemeen te relativiseren.⁶³ De *Historikerstreit* zou uiteindelijk doodbloeden toen de standpunten van Nolte steeds radicaler werden.⁶⁴

De laatste fase is de *phase der Vergangenheitsbewahrung*. De directe aanleiding hier voor was de Amerikaanse televisieserie Holocaust uit 1978, waarin juist wel de nadruk werd gelegd op het slachtofferschap van de vervolgd en de mensen in de kampen. Dit werd versterkt door de enorme groei aan academische werken over de Tweede Wereldoorlog die gepubliceerd werden vanwege de vijftigste ‘verjaardag’ van de capitulatie van de nazi’s. Herdenken werd steeds pluralistischer en de Duisters werden niet langer alleen als dader maar ook als slachtoffer gezien, ook door het buitenland. Er kwam steeds meer aandacht voor het collectieve Duitse herdenken en de boodschap ‘dit nooit weer’ wordt leidend in de politiek, het onderwijs en het herdenken.⁶⁵

Deze laatste fase lijkt nu weer aan het veranderen te zijn. Door het steeds meer multicultureel worden van de Duitse samenleving zijn er steeds meer jongeren waarvan de grootouders niet betrokken waren bij de Tweede Wereldoorlog in Duitsland. Er bestaat kritiek op de mate van schuld en verantwoordelijkheid die op Duitse scholen zo uitvoerig in het lesmateriaal terugkomt. Veel Duitsers met een migratieachtergrond voelen deze morele last die veel Duitsers zo lang met zich me hebben gedragen veel minder.⁶⁶

⁶³ Brockmann, ‘The Politics of German History’, 179-189.

⁶⁴ Duitslandinstituut, ‘Historikerstreit’ <<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/113/historikerstreit>> [geraadpleegd op 16-05-2017].

⁶⁵ Frei, *1945 und wir*, 38-39.

⁶⁶ Anja Reiter, ‘Mein Opa war kein Nazi’, *Frankfurter Allgemeine* <<http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/holocaust-unterricht-ist-der-multikulturellen-realitaet-nicht-gerecht-13395636.html>> [geraadpleegd op 14-06-2017].

2.3 Polen

De Poolse herinneringscultuur verschilt met die van Nederland en Duitsland en hiervoor zijn vele oorzaken aan te wijzen, maar een van de belangrijkste oorzaken hiervoor is de bezetting van Polen door de Sovjet-Unie van 1944 tot 1989. De Polen kregen door deze bezetting niet direct na de Tweede Wereldoorlog de kans om hun eigen nationalistische herinneringscultuur te ontwikkelen zoals in Nederland het geval was. Vanwege de communistische censuur waren de Polen niet in staat om historische gebeurtenissen te herdenken zoals ze zelf graag wilden. Deze werd bepaald door de leiders van de toenmalige Poolse Volksrepubliek en dus indirect door de Sovjets.⁶⁷ Ook West-Duitsland werd in haar herinneringscultuur beïnvloed door andere mogendheden, maar hadden daarin wel veel meer vrijheid dan de Polen hadden. Daarnaast zorgde deze bezetting voor een verschil omdat de Polen in de eenentwintigste eeuw niet alleen de Holocaust en Tweede Wereldoorlog herdenken zoals dat in het Westen van Europa gebeurt, maar ook de vele slachtoffers van het communistische regime.⁶⁸ De ontwikkeling van de Poolse herinneringscultuur verliep dus op een ander tempo dan de Nederlandse en Duitse herinneringscultuur én herdenkt meer historische gebeurtenissen of perioden.

Toch houd dit niet in dat de Poolse herinneringscultuur van 1945 tot 1989 stil heeft gestaan. Met name in de jaren na de dood van Stalin kwamen er Polen met ideeën over herinnering naar buiten die niet aansloten bij de communistische visie. Achteraf werden deze mensen bestempeld als leden van de Poolse school, welke bestond tussen 1953 en 1963. Alle leden van deze school maakten gebruik van de chaos en onrust die volgden op de dood van de USSR leider om hun ideeën publiek te maken. Bekende figuren uit de Poolse school zijn bijvoorbeeld filmmaker Andrzej Wajda en Jerzy Kawalerowski, die al in de jaren vijftig de aandacht probeerde te vestigen op de trauma's van overlevenden uit de kampen.⁶⁹

Vlak na de val van de muur vond er in veel voormalig communistische landen, waaronder Polen, een kentering plaats. Nu er geen sprake meer was van communistische censuur vlamde het Poolse nationalisme op en er was veel aandacht voor de helden van het Poolse verzet. Een voorbeeld hiervan zijn de Polen die deelnamen aan de opstand van

⁶⁷ Maria Malksoo, 'The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe', *European Journal of International Relations* 15 (2009) 653–680.

⁶⁸ Malksoo, 'The Memory Politics of Becoming European', 653–680.

⁶⁹ Van Vree en Laarse, *Dynamiek van de Herinnering*, 29.

Warschau in 1944.⁷⁰ Gesteld kan worden dat deze ‘herdenkingswoede’ diende als opvulling voor het gat dat de verdwenen communistische ideologie achterliet.⁷¹ Dit discours hield niet lang stand. Al in het einde van de jaren negentig was er weer sprake van een omslag in herinneringscultuur. Herdenken werd pluralistischer en de brede termen die de Europese Unie graag gebruikt, zoals antisemitisme, democratie, multiculturele co-existentie en mensenrechten, werden populair.⁷² Het is geen toeval dat Polen zich meer begon in te stellen op de herdenkingsvoorkeuren van west Europa, want Polen wilde graag meedoen aan de Europese samenwerking. Dit leidde tot een groot aantal educatieprojecten, musea en wetenschappelijke onderzoeken binnen het kader van de Europese herdenkingscultuur, uiteraard financieel gesteund door de Europese Unie. Ook in Polen wordt de oorlog een hoeksteen voor de nieuwe nationale identiteit en democratie.⁷³

Het verschil tussen de ontwikkeling van deze drie nationale herinneringsculturen lijkt dus vrij groot te zijn. De vraag die Polen en de andere Europese lidstaten zichzelf daarom zouden moeten stellen is of alle landen in de Europese Unie zich wel kunnen vinden in deze ‘Europese’ herinneringscultuur. Zijn de westerse landen niet over gerepresenteerd en krijgen de voormalige Oostbloklanden wel genoeg ruimte om hun perspectief toe te voegen aan de Europese herdenkingscultuur? Om een antwoord op deze vraag te kunnen formuleren zal gebruikt gemaakt worden van de case studies in de komende drie hoofdstukken.

⁷⁰ Jorg Hackmann, ‘From National Victims to Transnational Bystanders? The Changing Commemoration of World War II in Central and Eastern Europe’, *Constellations* 16 (2009) 167-181.

⁷¹ Perry, *Wij herdenken, dus we bestaan*, 1-14.

⁷² Van Vree en Laarse, *Dynamiek van de Herinnering*, 38.

⁷³ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz: Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995) 20.

Hoofdstuk 3: Nederland

De herinneringscultuur in Nederland, Duitsland en Polen is dus, zoals beschreven in hoofdstuk 2, veranderd met de jaren. Dit is niet alleen afhankelijk van ontwikkelingen op nationaal of lokaal niveau, maar ook van ontwikkelingen op Europees of zelfs internationaal niveau. Om een antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag over het concept van Europese identiteit binnen nationale herinneringsculturen zullen in de komende drie hoofdstukken verschillende case studies behandeld worden. Hoe komt in deze casestudies Europa en het concept van Europese identiteit naar voren? In dit hoofdstuk zullen enkele case studies uit Nederland onderzocht worden, namelijk het monument op de Dam, de Dodenherdenking en Bevrijdingsfestival en voormalig kamp Westerbork.

3.1 Monument op de Dam

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werden er overal in Nederland monumenten en gedenktekens opgericht en er werd steeds meer gevreesd voor een ‘monumenten vloedgolf’. Met name de Nederlandse Kring van Beeldhouwers stond hier negatief tegenover, de monumenten zouden lang niet allemaal artistiek geslaagd zijn. Daarom drong de Kring van Beeldhouwers er bij de regering op aan om de oprichting van monumenten te reguleren.⁷⁴ Toestemming om een monument op te richten werd vanaf 15 oktober 1945 alleen verleend na positief advies van de Centrale Commissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens. Deze wetgeving werd uitgebreid door het oprichten van een tweede commissie, de Nationale-Commissie voor Oorlogsgedenktekens, die de regering zou gaan adviseren over monument op nationaal niveau.⁷⁵ Een van de voorstellen van deze commissie was het oprichten van een centraal en nationaal monument voor de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Deze zou moeten komen op het Damplein in Amsterdam, het hart van het land. Om dit plan te realiseren werd er in 1947 een speciaal werkcomité opgericht, welke werd voorgezeten door de toenmalige burgemeester van Amsterdam d’Ailly.⁷⁶

Er werd een tijdelijk monument gebouwd op de Dam dat later de fundering zou worden voor het vaste monument. Dit bestond uit een gebogen muur van baksteen met nissen

⁷⁴ Warnar Oosterbaan (ed.), *Het Nationaal Monument op de Dam* (Amsterdam 1998) 12-17.

⁷⁵ Oosterbaan (ed.), *Het Nationaal Monument op de Dam*, 12-13.

⁷⁶ Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Amsterdam, Nationaal monument op de Dam <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1621/amsterdam%2C-nationaal-monument-op-de-dam> [geraadpleegd op 02-06-2017].

waarin urnen stonden, welke as bevatten van erebegraafplaatsen. Elke provincie leverde één urn zodat er geen sprake zou zijn van een Amsterdams maar van een nationaal monument. Dit werd later uitgebreid met een urn uit Nederlands-Indië.⁷⁷ Het monument werd particulier gefinancierd. De overheid verkocht op symbolische wijze grond op de Dam voor vijftig cent per vierkante centimeter. De opbrengsten vielen tegen en aanvulling op de financiering werd gedaan aan de hand van verschillende fondsen. Het ontwerp voor het monument was in 1950 klaar, maar kreeg negatief advies van de Centrale Commissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens. Het ontwerp zou de rijwegen op de Dam belemmeren en daarnaast werd de ‘tweeledigheid’ van het centrale deel van het monument niet gewaardeerd. Veel andere ambtenaren waren het hier niet mee eens, vooral omdat het maken van een nieuw ontwerp teveel tijd en geld zou kosten.⁷⁸ In 1951 werd het ontwerp daarom goedgekeurd en op 4 mei 1956 werd het onthuld door koningin Juliana.

Symboliek

Het monument herdenkt militairen in dienst van het Nederlands Koninkrijk na 1945, koopvaardijpersoneel, militairen in dienst van het Nederlands Koninkrijk 1940-1945, burgerslachtoffers, burgers voormalig Nederlands-Indië, vervolgd Nederland en het verzet Nederland.⁷⁹ Het centrale punt van het monument is een zuil van witte natuursteen (Italiaans travertijn) met de eerdergenoemde gedenkmuur er achter. Op de voorkant van de tweeëntwintig meter hoge zuil is een reliëf te zien van vier geboeide mannen met daarboven een vrouw en een kind. De vrouw en het kind verwijzen naar overwinning, vrede en een nieuw leven. Op de achterkant van de zuil bevindt zich een reliëf van duiven, wat verwijst naar de vrede. Aan beide zijden van de zuil staat beelden van mannen met huilende honden opgesteld. De honden verwijzen naar de trouw en de smart van het Nederlandse volk. De man aan de linkerzijde met de baard verwijst naar het intellectuele verzet en de man rechts die zijn handen naar de hemel heft verwijst naar het arbeidersverzet.⁸⁰

⁷⁷ Ewald Vanvugt, *De maagd en de soldaat: Koloniale monumenten in Amsterdam en elders* (Amsterdam 1998) 28.

⁷⁸ Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Amsterdam, Nationaal monument op de Dam’ <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1621/amsterdam%2C-nationaal-monument-op-de-dam>[geraadpleegd op 02-06-2017].

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Hans Blom, ‘Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede: het Nationaal monument op de Dam’, in: Niek van Sas (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995).



1. Nationaal monument op de Dam
Bron: Nationaal Comité vier en vijf mei

Op de binnenkant van de muur is een tekst van dichter Roland Holst geschreven over de oorlog. Boven de urnen staat de tekst van Anthonie Donkersloot: *'Aarde, door het offer gewijd, samengebracht uit gans het land, teken tot in verren tijd, van heugens en vasten band'*.⁸¹ Op de voorkant van de muur staat een tekst in het Latijn van JP Meerwaldt die vertaald kan worden als: *'Hier, waar het hart des vaderlands is, moge het herinneringsteken dat de burgers in het binneste hunner harten dragen, schouwen tot de sterren Gods'*.⁸² In beide teksten wordt de nadruk dus gelegd op de nationale herinnering van de oorlog, met verwijzingen naar 'het vaderland' en 'gans het land' maar niet naar slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog uit andere landen. Dit is typerend voor de tijd waarin het monument werd opgericht, namelijk in die eerste fase van herinneren waarin de focus op het nationale en het verzet legt zoals beschreven in hoofdstuk 2.

⁸¹ Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Amsterdam, Nationaal monument op de Dam' <http://www.4en5mei.nl/herdenkenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1621/amsterdam%2C-nationaal-monument-op-de-dam> [geraadpleegd op 02-06-2017].

⁸² Ibidem.

In 1995 viel er een stuk steen uit een van de beelden van het monument wat in 1996 provisorisch werd opgeknapt. Al snel werd duidelijk dat het Italiaanse steen niet bestand was tegen het Nederlandse weer. De discussie rondom het monument laaide weer op. Zou het wel gerestaureerd moeten worden? Zou het misschien naar een rustigere plek verplaatst moeten worden waar het beeld niet zo heftig blootgesteld stond aan dagjesmensen, toeristen en hangjongeren? Moest het monument wel iets ‘eeuwigs’ verbeelden, want als de herinnering aan de oorlog slijt, moest dan ook niet het monument mogen slijten?⁸³ In juni 1997 werd besloten over te gaan tot een volledige restauratie aan de hand van impregnatie met kunstgard en door een kern van beton te maken voor het monument. De restauratie was in 1998 klaar en het monument is daarna alleen nog in 2007 uitgebreid met een rolstoelbaan. In datzelfde jaar werd het nationaal monument op de Dam voorgedragen voor de Rijksmonumentenlijst, waar het in 2009 op kwam te staan.⁸⁴

De Indonesische urn

Met name over de urn met aarde uit Nederlands-Indië bestaat nu nog veel discussie. Voor het Indische oorlogsverleden was in de jaren vlak na de oorlog niet veel aandacht. Kritiek van gerepatrieerde Indische Nederlanders en het Nederlands-Indische Bond van Ex-Krijgsgevangenen en Geïnterneerden leidde er toe dat deze urn in 1950 werd bijgeplaatst, maar veel aandacht aan dit onderdeel van de Nederlandse geschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog werd er nog steeds niet geschonken. Daarnaast stond de urn alleen voor de jaren 1940-1945, en werden de jaren 1945-1949 waarin ook vele Nederlanders én Indonesiërs omkwam doodgezwegen.⁸⁵ Juist deze jaren waren voor zowel de Nederlandse als voor de Indonesische bevolking juist erg pijnlijk vanwege de oorlogsmisdaden tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (of politionele acties), maar werden in het publieke discours en bij het monument op de Dam onder het tapijt geschoven.⁸⁶

De discussie over de Indische urn in het nationaal monument op de Dam gaat nu niet meer over welke jaren er herdacht worden, maar over de manier waarop Indië herdacht wordt. Al in 1998 kaartte Ewald Vanvugt dit aan in zijn werk ‘De maagd en de soldaat’

⁸³ Oosterbaan, *Het Nationaal Monument op de Dam*, 7.

⁸⁴ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, ‘Nationaal monument in Amsterdam’ <<http://rijksmonumenten.nl/monument/530906/nationaal-monument/amsterdam/>> [geraadpleegd op 02-06-2017].

⁸⁵ Elsbeth Locher-Scholten, ‘Van Indonesische urn tot Indisch monument: vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 114 (1999) 192-222.

⁸⁶ Vanvugt, *De maagd en de soldaat*, 139-148.

waarin hij de plaatsing van de Indische urn een ‘verheerlijking van de koloniale onderneming’ noemt.⁸⁷ Uit archiefonderzoek van Elsbeth Locher-Scholten bleek namelijk dat de erebegraafplaats waar de aarde voor de Indische urn van was gehaald, niet alleen een begraafplaats was voor gevallen tijdens de Tweede Wereldoorlog maar ook voor overleden Nederlandse soldaten tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.⁸⁸ Het vereren van soldaten die beschuldigd werden van het plegen van oorlogsmisdaden ging er bij velen, waaronder Ewald Vanvugt, niet in. Ook vandaag de dag strijdt Ewald Vanvugt, deze keer in samenwerking met het populaire hiphoplabel TopNotch en met verschillende bekende Nederlanders, tegen het bijzetten van deze Indonesische urn. De Nederlandse regering zou door het plaatsen en behouden van deze urn oorlogsmisdadigers herdenken en het kolonialisme verheerlijken.⁸⁹ Ook uit Vanvugt kritiek op het feit dat er geen urnen zijn voor Suriname en de Antillen, welke dus uitgesloten zouden worden van het Nederlandse oorlogsverleden en daarmee van Nederlandse collectieve herinnering. Deze kritiek leidde bij de oud-Indië strijders tot woede en de discussie over de Indonesische urn in het Nationaal monument op de Dam is dan ook nog niet over.

De Europese dimensie van herdenken lijkt in het Nationaal monument op de Dam niet erg sterk naar voren te komen. De teksten op het monument verwijzen naar ‘het vaderland’ en de onderlinge band tussen de Nederlandse burgers. Dit is ook duidelijk terug te zien in de naam namelijk: het nationaal monument. Dit staat in groot contrast met monumenten die verwijzen naar slachtoffers in heel Europa zoals bijvoorbeeld het *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* wel doet (zie paragraaf 4.1). Belangrijk om bij deze observatie te vermelden is dat het Nationaal monument op de Dam is opgericht in de jaren veertig en vijftig. In hoofdstuk 2 werd al genoemd dat dit de jaren waren waarin er sprake was van een dominant nationaal verzet-narratief waarin de nadruk vooral lag op Nederlandse helden. Dat is bijvoorbeeld duidelijk terug te zien in de twee mannelijke figuren met honden die het Nederlandse verzet en trots verbeelden. Ondanks de bouw in deze eerste fase van de Nederlandse herinneringscultuur is er wel degelijk aandacht voor slachtofferschap, te zien aan het reliëf van de geboeide mannen. In tegenstelling tot veel monumenten van de jaren zestig en zeventig ligt de nadruk alleen niet op het joodse slachtofferschap, zoals

⁸⁷ Vanvugt, *De maagd en de soldaat*, 28.

⁸⁸ Locher-Scholten, ‘Van Indonesische urn tot Indisch monument’, 192-222.

⁸⁹ Ewald Vanvugt, *Roofstaat: wat elke Nederlander moet weten* (Amsterdam 2015).

bijvoorbeeld bij het Spiegelmonument van Jan Wolkers uit 1977 het geval is. De geboeide mannen lijken te verwijzen naar slachtofferschap in het algemeen.

Het monument is dus opgericht in 1949, een tijd waarin Europese samenwerking al bestond, maar van veel kleinere invloed was op de dagelijkse politiek. Daarnaast was er ook veel minder sprake van zelf definiëring aan de hand van Europa. Dat komt duidelijk terug in de teksten op het monument en in de herdenkingsboodschap die het draagt. Het herdenken is bij het nationaal monument op de Dam volledig gericht op Nederlanders. Zelfs het herdenken van Indische Nederlanders komt maar gering terug in het monument, waar de problemen rondom de Indonesische urn illustrerend voor zijn. Zou het monument later gebouwd zijn, bijvoorbeeld na de EC-top in Kopenhagen in 1973 of na het verdrag van Maastricht, dan zou de mate van herdenken op Europees niveau wellicht veel sterker zijn geweest. Misschien zouden er dan ook wel andere slachtoffers dan alleen de Nederlandse herdacht worden, bijvoorbeeld van heel Europa of zelfs van de alle landen die betrokken waren bij de oorlog. Het nationaal monument op de Dam lijkt dan ook niet helemaal aan te sluiten bij het ideaal van de Europese Unie om grensoverschrijdend te herdenken. Dit had wellicht anders kunnen zijn als het monument later gebouwd was, maar feit blijft dat dit monument met haar nationale narratief nog steeds als het centrale monument van het Nederlandse herdenken wordt gezien. Als mensen werkelijk een probleem hadden gehad met dit nationale perspectief of zich er niet prettig bij hadden gevoeld had er ook gekozen kunnen worden voor een ander monument als centraal herdenkingsmonument, maar dit is tot op heden nog niet gebeurd.

3.2 Herdenking op de Dam en Bevrijdingsfestival

De grote nationale herdenking van de Tweede Wereldoorlog en de viering van de vrijheid vind in Nederland plaats op vier en vijf mei. Deze combinatie van herdenken en vieren op twee dagen bestaat niet in veel andere landen, alleen in Denemarken.⁹⁰ Deze duidelijke scheiding tussen herdenken en vieren kwam tot stand omdat de Nederlandse verzetsgroepen het vlak na de oorlog ongepast vonden om dit samen op één dag te doen.⁹¹

In hoofdstuk 2 werd al een korte geschiedenis beschreven over hoe deze herdenking en viering tot stand is gekomen.

⁹⁰ Renske Krimp en Remco Reiding, *Na de oorlog: herdenken en vieren in Europa* (Amsterdam 2014) 6-11.

⁹¹ De Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 17-23.

Dodenherdenking

Op vier mei ligt de nadruk op het stilstaan bij slachtoffers, terugkijken en rouwen. Tijdens de nationale herdenking bij het monument op de Dam worden de Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en oorlogssituaties en vredesmissies nadien herdacht.⁹² Voorafgaand aan de herdenking bij het monument zelf is er een bijeenkomst in de Nieuwe kerk waar een voordracht wordt gehouden door een bekende Nederlander, dat waren in het laatste decennium bijvoorbeeld Annejet van der Zijl, Ian Buruma en Jan Terlouw. Na deze toespraak wordt het onzevader gebeden. Om deze voordracht bij te mogen wonen is een uitnodiging vereist. Deze worden vooral uitgedeeld onder veteranen, nabestaanden, politici, bekende Nederlanders en aan de koninklijke familie.⁹³ Daarna wordt er op de Dam een toespraak gehouden, vaak door een burgemeester van een grote stad, en het winnende gedicht voorgelezen uit een gedichtenwedstrijd voor jongeren over de oorlog. Hierna wordt het Taptoe signaal gespeeld dat het begin van twee minuten stilte inluid en veel overeenkomsten vertoont met het Britse Last Post.⁹⁴ De herdenking wordt afgesloten met verschillende kransleggingen. De kransen worden aangegeven door leden van de scouting. De eerste kranslegging wordt gedaan door de koning en de koningin namens het hele Nederlandse volk. Daarna volgen er kransen namens de eerste generatie oorlogsslachtoffers voor verschillende groepen oorlogsslachtoffers zoals de Joden, militairen en het verzet. Het derde cluster kransen wordt gelegd door Nederlandse autoriteiten zoals de Staten-Generaal en de krijgsmacht. Daarna volgen er vijftig basisschoolleerlingen die losse bloemen leggen.⁹⁵ In deze volgorde is een duidelijke hiërarchie te zien. Het koninklijk huis en directe slachtoffers staan bovenaan in deze herdenking hiërarchie, daarna komen de politici van nu en de toekomstige generatie Nederlanders.

Muziek speelt een belangrijke rol tijdens de herdenking op de Dam. De muziek wordt gespeeld door de Koninklijke Militaire Kapel Johan Willem Friso. Het Wilhelmus, het Taptoe signaal en het stuk Tot de doden zijn hierin het belangrijkste. Tot de doden werd in opdracht van het Nationaal comité vier en vijf mei gecomponeerd en wordt sinds 2000 bij de herdenking gespeeld. Het muziekstuk bestaat uit vijf delen en zou een hoopvol perspectief

⁹² Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Nationale herdenking' <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Muziek' <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking/muziek>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

⁹⁵ Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Kranslegging' <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking/kranslegging>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

moeten uitdragen.⁹⁶ De Nederlandse krijgsmacht is via de muziek betrokken bij de herdenking en begeleidt daarnaast ook het pad dat de koninklijke familie aflegt van de Nieuwe kerk naar het monument. Dit staat in groot contrast met Duitsland waar de herdenkingen totaal geen militaristische kant hebben. Dit komt omdat Duits militarisme snel geassocieerd wordt met het nationaalsocialisme. Nederland heeft geen daderrol gehad in de oorlog waardoor het geaccepteerder is om herdenkingen een militaristische kant te geven.

Op vier mei wordt er niet alleen herdacht op de Dam. Overal in het land worden kleinschaligere herdenkingen georganiseerd, bijvoorbeeld bij monumenten of in de voormalige kampen als Westerbork en Vught. Deze herdenkingen trekken ook een groot publiek. Ook veel mensen gaan niet naar een herdenking toe maar herdenken door de herdenking op de Dam te volgen op de televisie.

Bevrijdingsdag

Op vijf mei wordt de Bevrijding en het feit dat Nederland sindsdien heeft geleefd in vrijheid gevierd. Deze dag is geen officiële vrije dag maar toch gaan veel mensen op deze dag niet naar hun werk maar naar de vele festivals die door het hele land worden gevierd.⁹⁷ Deze viering begint met een 5 mei-lezing die als inspiratie moet dienen voor het debat over vrijheid en besef van vrijheid en onvrijheid in de hele wereld.⁹⁸ Verschillende Nederlandse muzikanten worden benoemd als ambassadeurs van de vrijheid en treden op bij de veertien festivals die door het land verspreid zijn. Om vijf voor vijf wordt er vijf minuten stilgestaan bij vrijheid in Nederland en onvrijheid in andere delen van het land.⁹⁹

In de nacht van vier op vijf mei wordt er door de burgemeester van Wageningen het bevrijdingsvuur aangestoken bij Hotel de Wereld waar de Duitse capitulatie werd getekend. Vanuit Wageningen brengen hardlopers met een fakkel een vlam naar alle andere festivals door het land waar dit vuur om vijf voor vijf wordt aangestoken.¹⁰⁰ Deze vlam staat voor het bevrijdingsvuur dat zich na vijf mei 1945 door Nederland verspreidde. Tijdens de festivals zijn er stands aanwezig van organisaties die zich inzetten voor vrijheid in Nederland en andere delen van de wereld zoals Amnesty international en ProDemos.

⁹⁶Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Muziek' <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking/muziek>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

⁹⁷ Krimp en Reiding, *Na de oorlog*, 6-11.

⁹⁸ Nationaal Comité vier en vijf mei, '5 mei lezing' <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/vieren/5-mei-lezing>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

⁹⁹ Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Bevrijdingsfestivals' <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/vieren/bevrijdingsfestivals/5-voor-5>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹⁰⁰ Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Vrienden' <<http://www.bevrijdingsfestivals.nl/vrienden>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Zowel de herdenking op de Dam als de Bevrijdingsdag worden georganiseerd door het Nationaal Comité vier vijf mei, welke geld krijgen van Rijksoverheid, het fonds en het Nationaal Fonds 4 en 5 mei.¹⁰¹

De herdenking op de Dam is altijd van nationaal karakter geweest aangezien er alleen Nederlandse slachtoffers werden herdacht en het volkslied een belangrijke rol inneemt, maar de laatste jaren is hier discussie op ontstaan in de Nederlandse samenleving. Het alleen maar herdenken van slachtoffers uit Nederland wordt door sommigen als ouderwets gezien vanwege de toenemende globalisering in de wereld. De laatste jaren zijn er dan ook steeds meer Nederlanders die pleiten voor het herdenken van slachtoffers uit andere landen maar ook van slachtoffers uit andere oorlogen. Dit grensoverschrijdende herdenken dat steeds meer op komt lijkt meer in verband te staan met het Europese herdenken omdat het niet langer de slachtoffers van één natie herdenkt. Hoewel de discussie bestaat over hoe er herdacht zou moeten worden is de officiële herdenkingsopdracht op vier mei nog steeds het herdenken van Nederlandse slachtoffers, bij het nationaal georiënteerde monument op de Dam. Dat de dodenherdenking op 4 mei gehouden wordt in een nationaal kader is bijvoorbeeld heel duidelijk te zien aan het feit dat alle sprekers Nederlanders zijn, de grote focus op het koningshuis en Nederlanders die de oorlog hebben meegemaakt en dat de aanwezigheid van vertegenwoordigers uit andere landen nooit een hele grote rol speelt. Ook het zingen van het Wilhelmus laat dit zien.

Hiertegenover staat Bevrijdingsdag op 5 mei. Op deze dag is er veel aandacht voor de oorlogssituaties en naleving van mensenrechten in landen buiten Nederland. Wellicht kan gesteld worden dat Nederland zichzelf op deze dag op een voetstuk plaats. Het vrije Nederland is zich bewust van zijn welvaart en goede levensomstandigheden en besteedt aandacht aan het feit dat het in andere landen niet zo goed is, volgens Nederlands perspectief. Zo was er in 2017 op de bevrijdingsfestivals veel aandacht voor de oorlogssituatie in Syrië. Toch is er ook op deze dag geen sprake van grensoverschrijdend vieren. Want hoewel er veel over andere landen wordt gesproken wordt dit alsnog gedaan vanuit een Nederlands perspectief.

Vijf mei valt te vergelijken met Europe day omdat beide vieringen te maken hebben met vrijheid en eenheid. In Nederland wordt op deze dag de nadruk gelegd op onderlinge

¹⁰¹ Nationaal Comité vier en vijf mei, 'Financiers' <<http://www.4en5mei.nl/over-het-comite/financiers>> [geraadpleegd op 05-05-2017].

verbroedering en saamhorigheid, wat ook gebeurd op negen mei in Europa. Toch is vijf mei enorm bekend onder de Nederlandse bevolking, maar Europe day juist bijna niet. Ook staat vijf mei in Nederland in het teken van vrijheid, terwijl Europe day gaat om eenheid. Het Europese model van herdenken is dus vergelijkbaar met de herdenking en viering in Nederland. Eén dag herdenken en de volgende dag vieren, maar wat er gevierd en herdacht wordt verschilt dus. In Nederland leeft het vieren op vijf mei erg sterk, maar het vieren op negen mei helemaal niet.

3.3 Voormalig kamp Westerbork

Begin jaren dertig van de vorige eeuw wordt het de Joden in Duitsland steeds moeilijker gemaakt onder het regime van Adolf Hitler. Velen van hen besluiten daarom te vluchten naar andere landen zoals Palestina en Amerika, maar ook naar Nederland. De Joden die vluchtten voor 1937 komen relatief makkelijk Nederland binnen, maar na de *Anschluss* en de *Kristallnacht* neemt het aantal Joodse vluchtelingen sterk toe. Daarop besluit de Nederlandse overheid zich bezig te gaan houden met het oprichten van vluchtelingenkampen. Een van deze kampen wordt geplaatst op de Drentse hei: kamp Westerbork. Het kamp zou een soort minidorp voor Duitse en Oostenrijkse Joden worden, waar vanuit ze verder zouden kunnen trekken naar Palestina. In augustus 1939 wordt er begonnen met de bouw en in oktober dat jaar komen de eerste joodse vluchtelingen in Westerbork aan. Ze worden meteen aan het werk gezet om de inrichting van het kamp verder uit te breiden. Het aantal bewoners van Westerbork bleef groeien maar de leefomstandigheden waren niet prettig: hard werken op de koude hei en constante onrust over wat Hitler zou gaan doen.¹⁰²

Als Hitler Nederland binnenvalt veranderd het leven in Westerbork drastisch. Er lag een evacuatieplan klaar voor de vluchtelingen maar door de chaos die volgde op de Duitse inval komen de vluchtelingen niet verder dan Zwolle en zijn ze gedwongen terug te keren naar het kamp. Na de Duitse bezetting is het de bewoners van het kamp niet langer toegestaan het kamp te verlaten. De leefomstandigheden worden steeds slechter en uiteindelijk wordt Westerbork een doorvoerkamp naar de vernietigingskampen in Polen. Na de Duitse capitulatie dient het kamp als gevangenis voor NSB'ers en later word het kamp bewoond door Molukkers die vanuit Indonesië kwam.¹⁰³

¹⁰² Harm van der Veen, *Westerbork 1939-1945: Het verhaal van vluchtelingenkamp en durchgangslager Westerbork* (Westerbork 2008) 7-43.

¹⁰³ Van der Veen, *Westerbork 1939-1945*, 7-43.

Oprichting van de monumenten

In 1949 richtte Stichting 40-45 een monument op in Westerbork, niet voor de vervolgte Joden maar voor de verzetsstrijders die in het kamp waren vermoord of overleden. Ook deed de stichting het verzoek of het crematorium in Westerbork kon blijven staan. Bij zowel de Joodse gemeenschap als de niet-Joodse gemeenschap in Nederland was hier geen behoefte aan, en werd het oprichten van een dergelijk monument zelfs gezien als een manier voor niet-Joden om hun geweten te zuiveren.¹⁰⁴ Dit idee veranderde eind jaren zestig en dat leidde er toe dat er in 1970 een Nationaal monument werd onthuld door koningin Juliana. Juist deze timing past in de kentering van de Nederlandse herinneringscultuur. In de jaren zestig komt er veel aandacht voor Joods slachtofferschap en kamp Westerbork was een van de plaatsen waar heel veel Joden geleden hebben en vanaf waar de transporten naar hun dood vertrokken. Na de bouw van het monument restte alleen nog de vraag wat er met de rest van het voormalige kampterrein gedaan moest worden. Er werd besloten om de Radiosterrenwacht met twaalf enorme telescopen bij het terrein geplaatst zouden worden. Hier was de ruimte voor en zo werd ook stilte en rust bij het terrein gehandhaafd.¹⁰⁵

In de jaren die hierop volgden werden er steeds kleine informatievoorzieningen over het doorgangskamp en haar geschiedenis toegevoegd aan het kampterrein. Dit bleef in zulke sterke mate toenemen dat er in 1983 een herinneringscentrum Kamp Westerbork werd opgericht waar herinnering, herdenking en bezinning sleutelconcepten werden. Het herinneringscentrum beheert tevens delen van het kamparchief, monumenten op het terrein en heeft een permanente tentoonstelling over het kamp. Daarnaast worden er meerdere herdenkingen georganiseerd, op onder andere 4 mei en op 23 april bij het verzetsgraf. Het herinneringscentrum wordt gefinancierd door het Ministerie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport, door diverse particuliere donaties en door de opbrengsten van het herinneringscentrum zelf. In de jaren negentig besloot het herinneringscentrum dat het kampterrein heringericht moest worden. Na dit besluit volgde een discussie over de indeling van dit centrum. Het nabouwen van de barakken die in het kamp stonden zou nep en kitsch zijn. Daarnaast wilde het herinneringscentrum het kampterrein niet opbouwen als monument

¹⁰⁴ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Monument en afbraak'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/afbraak-en-herinrichting/aanloop-naar-de-afbraak/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹⁰⁵ Ibidem.

maar als educatieve plaats.¹⁰⁶ Nu bestaat er op deze benadering van de jaren negentig weer kritiek. Het herinneringscentrum omschrijft deze kritiek als: ‘*Na uitgebreid onderzoek moet de conclusie zijn dat de symbolische herinrichting van begin jaren negentig niet meer voldoet en onvoldoende zeggingskracht heeft voor jonge generaties.*’¹⁰⁷ De nieuwe herinrichting zou mensen in staat moeten stellen om ‘de sporen van het kampverleden te lezen’ in het herinneringscentrum en op het kampterrein. Zo gaan er bijvoorbeeld constructies van de barakken gemaakt worden, wordt de fundering van het crematorium omljnd, wordt de vroegere spoorlijn gemarkeerd en is de commandantswoning overkapt. De houten woning zou te kwetsbaar zijn om zonder overkapping te blijven bestaan. De glazen overkapping zou verval moeten voorkomen en zorgen voor conservering van de woning.¹⁰⁸

Op het kampterrein staan meerdere monumenten. Het terrein zelf is van Staatsbosbeheer en alleen de commandantswoning, de aardappelkelder en één barak zijn Rijksmonumenten, de andere gebouwen zijn reconstructies.¹⁰⁹ Het bekendste monument in Westerbork is het Nationaal monument dat op de plek staat waar de spoorlijn van Westerbork eindigde. De rails zijn aan het einde omhoog gekruld en moeten wanhoop uitdrukken, om dit idee te versterken zijn de rails versplinterd en zien ze er uit alsof er op geschoten is. De rails liggen op 93 biezen die verwijzen naar de 93 transporten die vanuit Westerbork vertrokken. Achter het monument staat een muur gemaakt van Drentse zwerfkeien die van een afstand op een stapel schedels moeten lijken. Daarvoor staat een stootblok, dat bewust niet het originele stootblok is dat bij de transporten werd gebruikt. Op de twee marmeren platen bij het monument staat de Bijbeltekst Klaagliederen 4:18.¹¹⁰

Op de voormalige appelplaats staat het monument 102.000 stenen. Elk van deze stenen verwijst naar een persoon die via Westerbork werd getransporteerd en niet meer terug

¹⁰⁶ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Herinrichting’
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/afbraak-en-herinrichting/een-leeg-terrein/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-05-2017].

¹⁰⁷ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Herinrichting Kampterrein’
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/herinrichting/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹⁰⁸ Koos Bosma, ‘Westerbork, een onvoorstelbare leegte’, *Platform Voer*
<<http://www.platformvoer.nl/westerbork-een-onvoorstelbare-leegte/>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹⁰⁹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Kampterrein’<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/index.html#/index>> [geraadpleegd op 06-05-2017].

¹¹⁰ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Nationaal monument’
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/nationaal-monument-westerbork/index.html#/index>> [geraadpleegd op 06-05-2017].

kwam. De stenen zijn opgesteld als de kaart van Nederland. Het doel van het monument is bewustwording van het aantal doden, vandaar dat er gekozen is voor de losse stenen. Dit zou het besef van het aantal 102.000 moeten versterken. Op de stenen staat afgebeeld of het ging om een joods persoon of om een verzetsstrijder.¹¹¹ Daarnaast is er ook nog het verzetsmonument voor de tien verzetsstrijders die op 20 september 1943 in Assen werden gefusilleerd, waarna ze in Westerbork werden gecremeerd en hun stoffelijke resten werden begraven.¹¹² Ook staat er het monument Gesproken namen waar vanuit een geconstrueerde treinwagon dagelijks de 107.000 namen van de getransporteerde joden, Roma en Sinti worden voorgelezen en het monument Tekens van Westerbork dat verwijst naar alle plaatsen waar de transporten vanuit Westerbork heen gingen.¹¹³



102.00 stenen



Tekens van Westerbork



Verzetsmonument



Gesproken Namen



Nationaal monument Westerbork

2. Monumenten Westerbork

Bron: Herinneringscentrum kamp Westerbork

¹¹¹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'De 102.000 stenen' <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/de-102000-stenen/index.html#/index>> [geraadpleegd op 06-05-2017].

¹¹² Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Verzetsmonument' <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/verzetsmonument/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹¹³ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'De gesproken namen' <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/de-gesproken-namen/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-05-2017].

European Heritage Label

Kamp Westerbork heeft in tegenstelling tot het Nationaal Monument op de Dam een sterke Europese dimensie. Dit is vooral te danken aan het feit dat het kamp geselecteerd is als site van het European Heritage Label (EHL) in 2014. Dit label is onderdeel van de Europese commissie en wordt verleend aan sites die de Europese kant van hun site benadrukken. Het doel van de EHL is dan ook het promoten van de Europese kant van de geschiedenis en de toegang tot deze sites vergemakkelijken.¹¹⁴ De sites worden beoordeeld op drie categorieën: de Europese dimensie, het project en het werkplan. De toekenning van het label door het panel van EHL aan Westerbork werd beschreven als: *‘Thanks to its history, Camp Westerbork has links to crucial topics in European history such as occupation, persecution, migration, decolonisation and multiculturalism. The EHL will contribute to raising awareness of the site’s significance and of the necessity to keep memory for the new of war crimes and abuses against human rights.’*¹¹⁵ Het herinneringscentrum omschrijft de Europese kant van haar werk als: *‘Kamp Westerbork belichaamt enerzijds een deel van de geschiedenis waarmee het naoorlogse Europa heeft willen afrekenen. Anderzijds symboliseert Kamp Westerbork de raison d’être van de Europese Unie. Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork wil in de toekomst meer verbindingen leggen en samenwerking ontwikkelen met andere Europese erfgoedplaatsen.’*¹¹⁶ Door de benoeming tot EHL site is kamp Westerbork dus opgenomen in een netwerk van verschillende erfgoedplaatsen door heel Europa die allemaal de nadruk willen leggen op de Europese kant van hun verhaal.

Daarnaast verleent Europa al sinds 1995 subsidie via het programma van Youth in Action om Duitse vrijwilligers te kunnen laten helpen in het herinneringscentrum. Dit laat heel duidelijk de idealen van grens overstijgende samenwerking en verzoening zien die de Europese Unie zo graag benadrukt.¹¹⁷

Toch blijkt ook de nationale kant van het verhaal goed vertegenwoordigd te zijn in Westerbork en dan met name bij de verschillende monumenten die op het kampterrein staan opgesteld. Zo staan er op de vijf blokken van het monument Tekens van Westerbork alleen

¹¹⁴ European Heritage Label, ‘What is it?’ <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/heritage-label_en> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹¹⁵ European Heritage panel, *European Heritage Label report 2013* (Brussel 2013) 8.

¹¹⁶ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Europees erfgoedlabel voor kamp Westerbork’ <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=38872#/index>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹¹⁷ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, ‘Organisatie’ <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/herinneringscentrum/organisatie/organisatie/index.html#/index>> [geraadpleegd 05-06-2017].

de gedeporteerde Nederlandse Joden vermeld en worden dus niet de Duitse en Oostenrijkse Joden die via Westerbork zijn getransporteerd naar de vernietigingskampen herdacht.¹¹⁸ Ook het monument 102.00 stenen heeft een sterke nationale dimensie, de stenen staan opgesteld als landkaart van Nederland. Hierin zijn de joodse inwoners per Nederlandse gemeente opgedeeld.¹¹⁹

Het voormalige kamp Westerbork en het herinneringscentrum hebben dus een sterke Europese dimensie door hun verhaal te koppelen aan thema's die ze als kenmerkend zien voor de Europese geschiedenis zoals dekolonisatie, migratie, genocide en onderdrukking. Maar toch zijn het vooral de monumenten in Westerbork die laten zien dat deze Europese kant van het verhaal de nationale inslag niet volledig vervangen heeft. Kamp Westerbork kan daarmee gezien worden als het perfecte voorbeeld voor een site die past binnen het discours van *unity in diversity*.

Conclusie

De Nederlandse herinneringscultuur wordt vooral nationaal gekaderd. De herdenking op de Dam en het nationaal monument op de Dam herdenken Nederlandse slachtoffers en worden omlijst met Nederlandse vlaggen, het volkslied en de aanwezigheid van bekende Nederlanders zoals de koninklijke familie die vaak geassocieerd worden met het verzet tijdens de oorlog. Hoewel Nederland en Duitsland op politiek en economisch gebied veel samenwerken lijkt verzoening nog niet helemaal gerealiseerd te zijn. Opmerkingen tegen Duitsers zoals 'waar is mijn fiets gebleven' lijken misschien grappig bedoeld maar hebben toch nog een venijnige kern. Kamp Westerbork is al iets internationaler georiënteerd dan de herdenking op de Dam en het nationaal monument op de Dam zijn. Haar benoeming tot EHL site maakt dat het kamp geïntegreerd is in het verhaal van een gedeelde Europese geschiedenis. Het kamp zou specifieke karakteristieken van Europese geschiedenis zoals onderdrukking en genocide kennen en het herinneringscentrum zou daarnaast Europese idealen als vrijheid en democratie belichamen. Toch kan de vraag gesteld worden of deze 'Europese sticker' er pas bij de benoeming tot EHL site werd opgeplakt. Op het kampterrein

¹¹⁸ Nationaal comité vier en vijf mei, 'Tekens in Westerbork' <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/883/hooghalen%2C-%27tekens-in-westerbork%27> [geraadpleegd op 05-06-2017].

¹¹⁹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'De 102.000 stenen' <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/de-102000-stenen/index.html#/index>> [geraadpleegd op 06-05-2017].

zelf staan toch voornamelijk nationale monumenten die verwijzen naar het Nederlandse verleden en het Nederlandse slachtofferschap.

Nederland lijkt zich dus voorlopig nog niet helemaal te voegen naar de herinneringscultuur die de Europese Unie graag zou zien waarin de nadruk ligt op internationaal herdenken en een focus op de toekomst. Gesteld zou kunnen worden dat de Nederlandse herdenkingscultuur dus te plaatsen valt in het discours van *unity in diversity*. Er is sprake van een eigen nationale herdenkingscultuur en in het herdenken worden overkoepelende zaken als mensenrechten, vrijheid en onderdrukking aangehaald. Toch kan hier ook kritiek op geleverd worden. Want hoewel Nederland dan misschien op papier binnen *unity in diversity* valt, ervaren veel Nederlanders het niet op die manier. Herdenken is vooral nationaal en dat Europese hogere niveau van herdenken wordt door veel Nederlanders niet meegenomen in het herdenken, terwijl het nationale perspectief dat wel heel duidelijk wordt. Is het Nederlandse herdenken dan niet gewoon nationaal maar legt de Europese Unie er een constructie als *unity in diversity* overheen die Nederlanders zelf niet voelen of ervaren?

Hoofdstuk 4: Duitsland

Al enkele jaren wordt Duitsland gezien als een van de belangrijkste spelers in de Europese Unie. Duitsland kan gezien worden als de economische locomotief van Europa en is ook het land met het meeste inwoners in de Europese Unie. Zoals beschreven in hoofdstuk 2 neemt ook de Duitse herinneringscultuur een bijzondere plaats in binnen Europa. Door de rol van dader tijdens de oorlog zit Duitsland nu nog steeds met een idee van schuld en een ideaal van samenwerking en verzoening. Is dat van grote invloed geweest op de relatie tussen de Duitse en Europese herinneringscultuur? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zullen de volgende case studies worden bekeken: het *Denkmal für die ermordeten Juden des Europas*, de *Volkstrauertag* en voormalig kamp Bergen-Belsen.

4.1 *Denkmal für die ermordeten Juden des Europas*

Het initiatief voor het *Denkmal für die ermordeten Juden des Europas* werd in 1989 genomen door schrijfster Lea Rosh en historicus Eberhard Jäckel via de burgervereniging *Perspektive Berlin*. Het monument zou moeten herinneren aan de misdaad van het nationaalsocialisme tegen de Joden en de slachtoffers moeten eren.¹²⁰ Een jaar later wordt er door Rosh en Jäckel een voorstel gedaan voor de locatie van het monument: in de voormalige ministeriële tuinen ten noorden van de Rijksdag. Deze grond was van de koninklijke familie van Pruisen geweest en sinds 1919 in staatsbezit van het Derde Rijk, zo stond er bijvoorbeeld het kantoor van Goebbels. De gebouwen hier werden tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest en bij de bouw van de Berlijnse muur helemaal afgebroken. De keuze voor deze locatie had dus een politieke en historische lading en in 1992 stemde de Duitse overheid in met het plan van Rosh en Jäckel.¹²¹

Voor het ontwerpen van het monument wordt een wedstrijd uitgeschreven waar 528 inzendingen naar werden gestuurd. Het winnende ontwerp blijkt uiteindelijk niet goed te vallen bij kanselier Kohl en er wordt een colloquium georganiseerd waarbij het aantal inzendingen beperkter was. Uit deze tweede golf inzendingen en winnaars wordt uiteindelijk het ontwerp van de Amerikaan Peter Eisenman gekozen. Ook hierop bestond kritiek en het

¹²⁰ Lea Rosh, 'Speech at the inauguration of the Memorial to the Murdered Jews of Europe', *Speeches at the inauguration of the Memorial to the Murdered Jews of Europe* (2005).

¹²¹ Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Denkmal für die ermordeten Juden Europas' <<https://www.stiftung-denkmal.de/denkmaeler/denkmal-fuer-die-ermordeten-juden-europas/geschichte-des-denkmals.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

ontwerp werd aangepast. Na een lange discussie wordt uiteindelijk begonnen met de bouw van het ontwerp 'Eisenman II' in 2000.¹²²



3. Denkmal für die ermordeten Juden des Europas
Bron: Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden des Europas

Eisenman II

Het ontwerp 'Eisenman II' bestaat uit 2711 betonblokken (stelae) die variëren in hoogte en een oppervlakte beslaan van 19.000 vierkante meter. De stelae staan op 95 centimeter van elkaar af, hierdoor kunnen mensen niet naast elkaar door het monument lopen. Zo moet iedere bezoeker het monument alleen ervaren.¹²³ Het monument moet de schaal van de gruweldaad en het banale er van uitdrukken. De stelae zijn opgesteld als een rationeel systeem dat uit proportie raakt wanneer je er in rondwaalt opdat dat er chaos ontstaat, wat verwijst naar de Holocaust waar ook de menselijke reden kwijtgeraakt was. Eisenman omschreef dit zelf als: *'The enormity and scale of the horror of the Holocaust is such that any attempt to represent it by traditional means is inevitably inadequate ... Our memorial attempts to present a new idea of memory as distinct from nostalgia ... We can only know the past today through a manifestation in the present.'*¹²⁴

Toch was er ook op het tweede ontwerp veel kritiek, met name dat het inhoud zou missen. De massaliteit van het ontwerp zou er toe leiden dat mensen geen oog meer hadden

¹²² Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Denkmal für die ermordeten Juden Europas' <<https://www.stiftung-denkmal.de/denkmaeler/denkmal-fuer-die-ermordeten-juden-europas/geschichte-des-denkmals.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

¹²³ Duitsland instituut, 'Het Holocaustmonument' <<https://duitslandinstituut.nl/artikel/3114/het-holocaustmonument>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

¹²⁴ Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Field of stelae' <<https://www.stiftung-denkmal.de/en/memorials/the-memorial-to-the-murdered-jews-of-europe/field-of-stelae.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

voor de individualiteit en het persoonlijke verhaal van de slachtoffers en besteed geen aandacht aan de vraag aan de oorzaak van de misdaad. Michael Naumann, die in 1998 *Staatsminister für Kultur* was, wilde daarom een groot informatiecentrum aan het ontwerp toevoegen. Eisenman gaf aan geen aanpassingen te willen doen aan zijn ontwerp en ook vanuit de rest van het Duitse monumentenlandschap kwam kritiek. De mensen die de andere al bestaande Holocaust monumenten in Duitsland beheerden waren bang voor centralisatie van het monumentenbestand en daarmee het verliezen van de individuele subsidies. Ook zouden de afzonderlijke monumenten beter kunnen dienen als plaats van herinnering en ‘echtheid’ dan een groots en kunstmatig opgezet monument als het ontwerp ‘Eiseman II’ liet zien.¹²⁵

In 1999 werd in de Bondsdag gestemd over het definitieve plan voor het monument en werd besloten een informatiecentrum onder het monument te bouwen. Zo bleef het ontwerp intact maar kon er in het informatiecentrum aandacht worden besteed aan individuele verhalen van slachtoffers.¹²⁶

Discussie

Met het begin van de bouw was de felle discussie over het monument, die ook in de Duitse media veel aandacht kreeg, nog niet afgelopen. Onder andere het uitsluiten van andere groepen dan de Joden die vervolgd waren door de nazi's met de bouw van een dergelijk monument was veel Duitsers een doorn in het oog. Met name vanuit de Roma en Sinti gemeenschap creëerde deze uitsluiting boosheid. Het monument zou een slachtoffer hiërarchie creëren en de nabestaanden van de vermoorde Roma en Sinti ernstig beledigen.¹²⁷

De discussie over het monument bereikte een hoogtepunt in 2003. Het bedrijf Degussa dat de graffiti werende laag voor de betonblokken leverde bleek een dochterbedrijf te zijn van het bedrijf dat tijdens de oorlog Zyklon B leverde, het gas dat gebruikt werd in de gaskamers. Eisenman raakte persoonlijk ook nog in opspraak toen hij een grap maakte over het verwijderen van zijn vullingen die ook afkomstig waren van Degussa.¹²⁸

¹²⁵ Michael Wolffsohn, ‘Am Tatort sollt ihr eingedenken’, in: Micael Jeismann, *Mahnmal Mitte* (Köln 1999)72-76.

¹²⁶ Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, ‘Raum der Namen’ <<https://www.stiftung-denkmall.de/ausstellungen/ort-der-information-unter-dem-stelenfeld/raum-der-namen.html#c971>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

¹²⁷ Romani Rose, ‘Ein Mahnmal für alle Opfer: Im NS-Regime gab es keine Verfolgung erster oder zweiter Klasse’ <<http://www.zeit.de/1989/18/ein-mahnmal-fuer-alle-opfer>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

¹²⁸ Spiegel online, ‘Posse um Holocaust: mahnmal ironisch nicht boesartig’ <<http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/posse-um-holocaust-mahnmal-ironisch-nicht-boesartig-a-289708.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Uiteindelijk werd besloten de samenwerking met het bedrijf niet te stoppen omdat Degussa verantwoordelijk was omgegaan met het verleden van het bedrijf en omdat er in de reeds gebouwde fundamenten van de betonblokken ook al materiaal van Degussa verwerkt zat.¹²⁹

Het monument werd uiteindelijk geopend in 2005. Verschillende betrokkenen zoals Lea Rosh, Peter Eisenman, Holocaust-overlevende Sabina van der Linden en Bondsdagpresident Wolfgang Thierse hielden een toespraak. In het informatiecentrum kwam een permanente tentoonstelling die de nadruk legde op het individuele lot van de slachtoffers. Maar hiermee was de discussie nog niet afgelopen. De manier waarop het monument gebruikt wordt en hoe bezoekers zich er in gedragen wordt op verschillende manieren ervaren en geïnterpreteerd. Het monument is gratis en voor iedereen toegankelijk wat bijdraagt aan de openheid van het monument. Ook zijn er bij de vier hoeken van het stenveld huisregels zichtbaar. Deze zijn onder andere dat er niet geschreeuwd en gerend mag worden, dat de betonblokken niet beklommen of als plaats om te zonnen gebruikt mogen worden, dat honden niet zijn toegestaan en dat mensen er niet mogen fietsen of skaten. Maar de chaos die Eisenman trachtte te creëren in zijn ontwerp leidde er ook toe dat het niet mogelijk is om het gedrag van mensen in het monument volledig te handhaven. Het monument zou niet leiden tot reflectie, rust en gevoelens van oriëntatie maar zou ingenomen geworden zijn door recreanten.¹³⁰ Eisenman wilde juist dat het mensen het monument op hun eigen manier zouden beleven, al was dat schreeuwen, rennen en zelfs picknicken. De architect ging zelfs zo ver dat graffiti spuiten op het monument door hem werd goedgekeurd als persoonlijke ervaring.¹³¹ Deze discussie lijkt ook nu nog niet uitgevochten te zijn, zoals bijvoorbeeld het project *Yolocaust* van kunstenaar Shahak Shapira laat zien. Shapira fotoshoot selfies van mensen bij monumenten voor de Tweede Wereldoorlog in fotomateriaal dat genomen werd van slachtoffers in de nazi-concentratiekampen.¹³²

Ondanks alle controversie rondom het *Denkmal für die ermordeten Juden des Europas* trekt het monument jaarlijks veel bezoekers. De schatting van het aantal bezoekers in het jaar dat

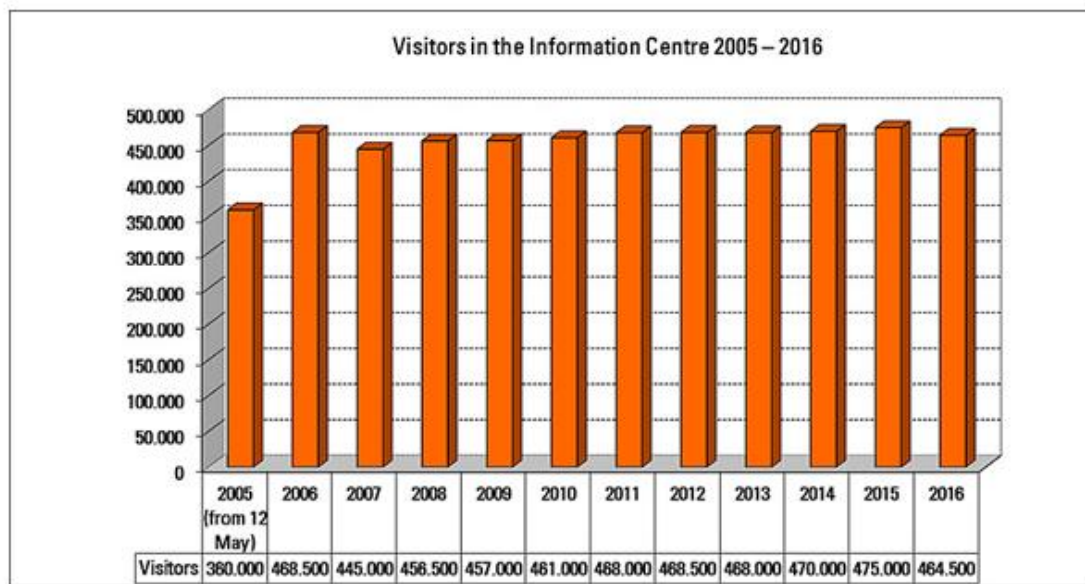
¹²⁹ Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Konstruktives Gespräch zwischen Wolfgang Thierse und Professor Felcht' <https://www.stiftung-denkmal.de/presse/pressemitteilungen/detail/browse/36/article/konstruktives-gespraech-zwischen-wolfgang-thierse-und-prof-felcht-am-29-oktober-2003.html?tx_ttnews%5bbackPid%5d=441&cHash=afc1d758d863e27fa2dad8e851bb0155> [geraadpleegd op 08-06-2017].

¹³⁰ Duitsland instituut, 'Het Holocaustmonument' <<https://duitslandinstituut.nl/artikel/3114/het-holocaustmonument>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

¹³¹ Claudia Keller, 'Die menschen müssen nicht gebeugt herumlaufen', *Der Tagesspiegel* (2005).

¹³² Shahak Shapira, 'Yolocaust', *Yolocaust* <<https://yolocaust.de/>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

het monument geopend werd is 3,5 miljoen.¹³³ Het is lastig om een exact aantal bezoekers vast te stellen omdat het monument openbaar toegankelijk en gratis is. Het aantal bezoekers van het informatiecentrum kan daarentegen wel bijgehouden worden en is de afgelopen jaren alleen maar toegenomen. In 2016 lag dit aantal bijvoorbeeld op 464.500 tegenover 141.000 in 2010.¹³⁴



4. Bezoekersaantallen Informatiecentrum

Bron: Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden des Europas

De Duitse herinneringscultuur heeft door de Tweede Wereldoorlog een enorme verandering gekend. Na 1945 was Duits nationalisme en zeker Duits militairisme uit den boze en dit is van invloed geweest op de herinneringscultuur, wat terug te zien is in de herinneringscultuur waar het *Denkmal für die Ermordeten Juden des Europas* in ingebed is. De discussie rondom de oprichting van het monument laat zien dat de Holocaust een gevoelig onderwerp blijft in de Duitse politiek en maatschappij en dat elk klein onderdeelje van het proces van oprichting en van het monument zelf getoetst wordt op goed of fout. Ook over het gedrag van bezoekers in het monument bestaat veel verschillende ideeën, wat is gewenst, passend en geaccepteerd gedrag en wat niet? De oorzaak hiervan ligt duidelijk bij de dadertol die Duitsland had tijdens de Tweede Wereldoorlog en de schuld die daarna door het land op zich

¹³³ Nicolaus Bernau, 'Braucht Berlin ein Museum der Nazizeit? Neue Turbulenzen in der Holocaustdenkmal-Stiftung', *Berliner Zeitung* (2006).

¹³⁴ Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Besucherzahlen' <<https://www.stiftung-denkmal.de/denkmaeler/denkmal-fuer-die-ermordeten-juden-europas/besucherzahlen.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

werd genomen. De Duitse nationale herdenkingscultuur voor de Tweede Wereldoorlog kent dan ook geen nostalgie, wat zich duidelijk uit in het monument dat alleen herinnerd een misdaad uit de Duitse geschiedenis, namelijk de Holocaust. Zo kan er in de Amerikaanse of Engelse herinneringscultuur bijvoorbeeld wel trots bestaan over gewonnen slagen zoals in Normandië of in de Ardennen maar zou de wereld op zijn kop staan als Duitsland een monument zou oprichten voor de Blitzkrieg en daar nationale trots bij zou voelen.

Dit uit zich ook sterk in de manier waarop de Duitse herinneringscultuur geïnternationaliseerd is. Duitse herdenkingsinstanties en de overheid houden heel veel rekening met de opinies over herdenken uit andere landen, misschien stellen ze deze zelfs boven die van henzelf. Dit is duidelijk terug te zien in de naam van het monument: *ermordeten Jüden der Europas* en niet *ermordeten Jüden Deutschland*. Ook het bezoekerscentrum richt zich sterk op mensen buiten Duitsland, wat bijvoorbeeld te zien is aan het feit dat de tentoonstelling en aanvullende informatie in heel veel verschillende talen wordt aangeboden. Dit internationale perspectief wat in het monument naar voren komt maakt dat er een grote overeenkomst of aansluiting is met de Europese herinneringscultuur, want ook in deze herinneringscultuur is er sprake van grens overstijgend herdenken. In zowel de Duitse als de Europese herinneringscultuur is er een geringe plaats voor nationalisme en ligt de nadruk juist op internationaal samenwerken.

Een groot verschil is wel dat in het *Denkmal für die ermordeten Jüden des Europas* heel veel nadruk ligt op Duitse schuld, het is immers een monument voor een Duitse misdaad in het hart van de hoofdstad. In de herinneringscultuur die de Europese Unie probeert uit te dragen ligt de nadruk niet op schuld uit het verleden, maar juist op een rooskleurige toekomst en vormt daarmee een groot verschil.

4.2 Volkstrauertag

Op de *Volkstrauertag* worden alle slachtoffers van alle oorlogen wereldwijd herdacht. Dit is de officiële nationale herdenking van Duitsland en wordt gehouden op de tweede zondag voor de advent. Deze ‘Stiller Tag’ werd voor het eerst gehouden in 1922 op de tweede zondag van de vastentijd om de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog te herdenken.¹³⁵ Tijdens het nationaalsocialistische regime werd de *Volkstrauertag* omgevormd tot de *Heldengedenktage* middels de ‘Wet op de feestdagen’. Er was geen sprake meer van een

¹³⁵ Krimp en Reiding, *Na de oorlog*, 16-18.

dodenherdenking voor slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog, maar van een dag waarop de helden van de Derde Rijk werden vereerd.¹³⁶

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd de dag niet meer gevierd, tot in de DDR behoefte kwam aan een herinvoering dan de *Volkstrauertag*. Om te breken met de nationaalsocialistische traditie werd de *Volkstrauertag* in 1952 verplaatst naar de advent periode.¹³⁷

De *Volkstrauertag* wordt georganiseerd door de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* en de federale overheid. Nu het aantal mensen dat de oorlog meemaakten minder wordt is er ook minder geld voor de herdenking, omdat deze mensen de voornaamste donateurs van de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* waren.¹³⁸ Op verschillende plaatsen in het land worden diensten met kransleggingen en toespraken gehouden. De meest centrale daarvan is de herdenking in bij de Neue Wache. Sinds 1993 is de Neue Wache het centrale monument voor de herdenking van de Tweede Wereldoorlog in Duitsland. Op de *Volkstrauertag* worden hier kransen gelegd door vertegenwoordigers van de Duitse overheid, door de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* en de Duitse legerleiding. De kransen worden gelegd voor de slachtoffers van dictatorschap en oorlog.¹³⁹

Na deze kranslegging wordt er een herdenkingsceremonie gehouden in de Bondsdag, waar toespraken worden gehouden door Duitse politici zoals de president. Deze worden afgesloten met het volkslied en het lied *Der Gute Kamerad*. Hierbij zijn ook niet-Duitsers betrokken, met name Israëliische vertegenwoordigers. Op deze dag hangt de Duitse vlag bij alle overheidsinstellingen halfstok.¹⁴⁰ Ook in de media krijgt deze herdenking veel aandacht.¹⁴¹

Er zijn in Duitsland meerdere momenten waarop er op nationaal niveau herdacht wordt, namelijk Holocaust Memorial Day en 8 mei (dag van de capitulatie van de nazi's). Toch is de *Volkstrauertag* de dag die de 'officiële' nationale herdenking is. Hierover bestaat

¹³⁶ Alexandra Kaiser, *Von Helden und Opfern: Eine Geschichte des Volkstrauertags* (Frankfurt 2010) 176-198.

¹³⁷ Kaiser, *Eine Geschichte des Volkstrauertags*, 176-198.

¹³⁸ Krimp en Reiding, *Na de oorlog*, 16-18.

¹³⁹ Die Bundesregierung, 'Volkstrauertag'

<https://www.bundesregierung.de/Content/EN/Artikel/2014/11_en/2014-11-14-volkstrauertag.html?nn=709674> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Henrike Luijk, 'Hoe herdenkt Duitsland?', *Nemo Kennislink*

<<https://www.nemokennislink.nl/publicaties/hoe-herdenkt-duitsland>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

discussie onder Duitse politici. Zo willen enkele politici van de deelstaten Berlijn en Thüringen de nationale herdenking verplaatsen naar 8 mei. De politici die voorstander zijn van de verplaatsing sluiten zich aan bij de retoriek van Richard von Weizäcker die in 1983 stelde dat 8 mei ook een dag van bevrijding voor de Duitsers is. In de decennia na de oorlog werd 8 mei vooral gezien als een dag van verlies en capitulatie en niet als bevrijding. Daarom zou 8 mei volgens Weizäcker ook geen dag van feestvieren moeten worden, maar een dag van besef van bevrijding.¹⁴² Tot op heden wordt 8 mei alleen in Mecklenburg-Voorpommeren en in Brandenburg als dag van de bevrijding en daarmee als officieel herdenkingsdag bestempeld.¹⁴³ De rest van Duitsland houdt de *Volkstrauertag* nog aan als officiële herdenkingsdag. De gevoeligheid rondom het verplaatsen van deze herdenkingsdag laat weer zien dat Duitsland nog kampt met dat schuldgevoel en met het plaatsen van hun geschiedenis in het heden.

Ook de *Volkstrauertag* heeft een vrij internationale insteek vanwege het uitnodigen van buitenlandse gasten, waaronder mensen uit Israël, en omdat er niet alleen slachtoffers uit Duitsland worden herdacht maar slachtoffers uit de hele wereld. In vergelijking met de internationalisering van de *Denkmal für die ermordeten Juden des Europas* is deze vrij gering. Zo wordt de herdenking gehouden bij bekende Duitse gebouwen en worden de toespraken vooral gedaan door vertegenwoordigers van de Duitse politiek. Ook het uithangen van de Duitse vlag op halfstok sluit hier bij aan. In die zin is de herdenking deels grens overschrijdend en heeft het dus ook deels raakvlakken met de Europese herdenkingscultuur. In de speeches die worden gegeven op de *Volkstrauertag* komt wel heel duidelijk het idee van samenwerking en verzoening naar boven zoals de Europese Unie graag benadrukt. Toch blijft Duitsland, net als bij het *Denkmal für die ermordeten Juden des Europas* heel duidelijk dat idee van schuld uit het verleden met zich meedragen in de *Volkstrauertag* en ligt de focus minder op de toekomst dan in de Europese herdenkingscultuur gedaan wordt.

¹⁴² Duitslandinstituut, 'Deelstaten willen 8 mei als Bevrijdingsdag vieren', <<https://duitslandinstituut.nl/artikel/11501/deelstaten-willen-8-mei-als-bevrijdingsdag-vieren>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁴³ Ibidem.

4.3 Bergen-Belsen

In 1935 begon de Wehrmacht met het bouwen van een militair trainingskamp bij het dorpje Belsen. Tegen de tijd dat de bouw van het kamp klaar was was de Tweede Wereldoorlog al uitgebroken. Het kamp werd daarom ingericht als een gevangenis voor krijgsgevangenen uit verschillende landen. Het kamp kreeg de naam Stalag XI B en was een van de grootste krijgsgevangenkampen van de nazi's. In juni 1940 kwamen de eerste krijgsgevangenen uit België en Frankrijk het kamp binnen, waar ze tewerk gesteld werden. Nadat Hitler de Sovjet Unie introk in 1941 werd dit uitgebreid met een groot aantal Russische krijgsgevangenen. Deze kregen hun eigen onderdeel in het kamp, namelijk Stalag XI C. Vele krijgsgevangenen stierven aan ondervoeding, ziektes en vermoeidheid.¹⁴⁴

Vanaf 1943 werd Bergen-Belsen ook gebruikt als concentratiekamp voor Joden. Hier werden alleen Joden opgevangen die de Nazi's zeiden te willen ruilen voor Duitsers die in het buitenland in gevangenschap zaten, vreemde valuta en grondstoffen die nodig waren voor de oorlogsvoering. Na 1944 worden er ook andere vervolgd gevangenen gezet in Bergen-Belsen zoals homoseksuelen, verzetslieden en Italianen die weigerden om voor de nazi's te vechten. Door de enorme groei van gevangenen werden de leefomstandigheden steeds slechter in het kamp en vele mensen komen om het leven door ondervoeding, uitdroging en tyfus.¹⁴⁵ Bergen-Belsen heeft nooit een gaskamer gehad. Vanaf 1944 dient het kamp ook als doorvoerkamp naar de vernietigingskampen in het oosten.¹⁴⁶

Na de bevrijding in van het kamp in 1945 treffen Britse militairen duizenden lijken en ernstig zieke mensen aan in Bergen-Belsen en ze richten een noodhospitaal op in de voormalige barakken. Veel bevrijde kampbewoners vertrekken maar er blijft ook een groot deel achter. Zo wordt Bergen-Belsen een kamp voor wel 12.000 ontheemde Joden en Polen. Van deze mensen verhuisde een deel terug naar Polen, maar ook veel naar Amerika, Canada en Israël. In de zomer van 1950 is het kamp pas helemaal leeg.¹⁴⁷

Het eerste herdenkingsmonument in Bergen-Belsen werd al opgezet in 1945 door de Poolse overlevenden van het kamp, het *Polnisches Holzkreuz*. Dit houten kruis werd op het

¹⁴⁴ Bergen-Belsen stiftung, 'The POW camp' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/en/history/thepowcamp1940-1945/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁴⁵ Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen: vom "Aufenthaltslager" zum Konzentrationslager, 1943-1945* (Göttingen 2000) 35-42.

¹⁴⁶ Bergen-Belsen stiftung, 'Konzentrationslager 1943-1945' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/konzentrationslager-1943-1945/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁴⁷ Colin Richmond, *Belsen in History and Memory* (Londen 1997) 134-149.

voormalige kampterrein opgericht ter nagedachtenis aan de slachtoffers in het kamp.¹⁴⁸ Ook de Russen richtten in dat jaar een monument op voor de Russische krijgsgevangenen die in het kamp waren omgekomen, op de plaats waar deze begraven waren. Deze marmeren gedenkplaat werd in de jaren vijftig vernield door vandalen, en in 1968 vervangen tot een gedenkplaat met Duits opschrift. Tot de val van de Sovjet Unie waren de namen van deze Russische krijgsgevangenen onbekend, maar in de jaren negentig doken in een archief in Moskou papieren met de namen van de slachtoffers op. Daarop zijn er in Bergen-Belsen verschillende naamplaquettes geplaatst voor deze mensen.¹⁴⁹

Op de eerste verjaardag van de bevrijding van Bergen-Belsen werd er het *Jüdisches Mahnmal* opgericht. Dit stenen gedenkteken heeft zowel Engelse als Hebreeuwse inscripties waarop herinnerd wordt aan de Joden die vermoord werden in concentratiekampen zoals: ‘Earth conceal not the blood shed on thee!’.¹⁵⁰ Naast dit Jüdisches Mahnmal staan grafstenen voor de massagraven die zich in Bergen-Belsen bevinden. Hiertussen zit ook een speciale grafsteen voor Anne en Margot Frank. In 1950 werd er ook een plakkaat met namen voor de Italiaanse gevangenen geplaatst bij hun graf, deze werd in 1958 verplaatst toen hun lichamen werden herbegraven in Hamburg-Öjendorf.¹⁵¹

Door Britse militairen wordt in 1947 het initiatief genomen voor een centraal monument in Bergen-Belsen, een 24 meter hoge obelisk met daarachter een muur. De muur is 50 meter lang en beschreven met inscripties in verschillende talen die moeten verwijzen naar de mensen uit verschillende landen die in Bergen-Belsen omkwamen. Bij dit monument wordt jaarlijks op 15 april de herdenking van de slachtoffers in het kamp en de bevrijding door de Britten herdacht.¹⁵²

Het nieuwste monument in Bergen-Belsen is het Haus der Stiller. Dit is een klein gebouw achter het museum waar mensen naartoe kunnen gaan om in stilte na te denken. Het gebouw staat vol kleine stoeltjes waar mensen even kunnen gaan zitten. Voor het gebouw

¹⁴⁸ Bergen-Belsen stiftung, ‘Displaced persons camp 1945-1950’ <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

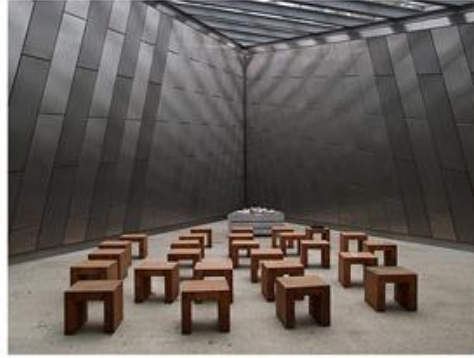
¹⁴⁹ AG Bergen-Belsen, ‘Kriegsgefangenenfriedhof Hörsten’ <<http://www.ag-bergen-belsen.de/pdf/kriegsgefangenenfriedhof-de.pdf>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁵⁰ Stiftung Niedersächsischen Gedenkstätten, ‘Judisches Mahnmal’ <<http://www.befreiung1945.de/de/besuch-von-queen-elizabeth-ii/juedisches-mahnmal.html>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁵¹ Bergen-Belsen stiftung, ‘Place of remembrance’ <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/en/history/place-of-remembrance.html>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁵² Stiftung Niedersächsischen Gedenkstätten, ‘Obelisk und Innenschriften’ <<http://www.befreiung1945.de/de/besuch-von-queen-elizabeth-ii/obelisk-und-innschriftenwand.html>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

staat een kleine tafel vol stenen waar mensen hun gedachten of wensen kunnen achterlaten op een briefje.¹⁵³



Haus der Stille, buiten- en binnenkant



Gedenktekens Russische krijgsgevangenen



Jüdisches Mahmal, Obelisk en de grafstenen voor massagraven

5. Monumenten Bergen-Belsen Bron: Bergen-Belsen Stiftung

¹⁵³Bergen-Belsen stiftung, 'Gedenkort' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/gedenkort/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

In de jaren vijftig was er niet veel aandacht voor Bergen-Belsen als plaats van herinnering, maar dat veranderde in de jaren zestig door verschillende rechtszaken van nazi-kopstukken en een aantal vandalistische acties van extreem rechtse groeperingen in het kamp. In 1966 werd er daarom een documentatiecentrum opgericht, al was deze zonder een professionele betaalde staf. Het documentatiecentrum werd uitgebreid in 1985 met een museum met permanente tentoonstelling en een bezoekerscentrum.¹⁵⁴ Dit wordt allemaal betaald door de Nedersaksische deelstaat, de monumenten stichting van Nedersaksen en Vereniging van joodse gemeenschappen in Nedersaksen.¹⁵⁵ Sinds 2000 zijn er plannen om het voormalige kampterrein en het herinneringscentrum te vernieuwen. De doelen van deze vernieuwing zijn (1) *das Gedenken an die Opfer zu bewahren* (2) *Dokumentation und Forschung zu betreiben* (3) *Bildung und Aufklärung zu vermitteln*.¹⁵⁶ Dat is onder andere geprobeerd te bereiken door het oprichten van een nieuw documentatiecentrum in 2007 en door het doen van archeologische opgravingen op het kampterrein.

Alle kosten die het herinneringscentrum en het onderhouden van het kampterrein en de monumenten met zich meebrengt wordt betaald door de Duitse overheid. De Europese Unie of buitenlandse stichtingen dragen dus niet bij aan de financiering. Hierin komt duidelijk de verantwoordelijkheid die de Duitsers zichzelf opleggen wanneer het gaat over Holocaust naar voren. De Europese Unie draagt wel bij middels het *Future Memory* project. Dit project zou het antwoord moeten geven op wat de Europese Commissie de ‘memory crisis’ noemt.¹⁵⁷ Op diverse voormalige kampterreinen als Bergen-Belsen staan niet veel gebouwen meer uit de Tweede Wereldoorlog en is het lastig een voorstelling te maken van het verleden. Het project wil dit soort ruimtes en landschappen behouden op een manier waarop geschiedenis verteld kan worden en waarop de collectieve Europese geschiedenis gevormd kan worden, in het heden en in de toekomst. Binnen het *Future Memory* project wordt dit bijvoorbeeld gedaan door het maken van een app die een reconstructie van het kamp ten tijde van de oorlog weergeeft.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Bergen-Belsen stiftung, ‘Historical Grounds of the camp’ <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/en/your-visit/historicalgroundsofthecamp/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Bergen-Belsen stiftung, ‘Phase 2010/11’ <<http://www.stiftung-ng.de/fileadmin/dateien/Stiftung/PDF/masterplakat.pdf>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁵⁷ Europese Commissie, ‘Bergen-Belsen: Reconstruction fills memorial's empty space’ <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/bergen-belsen-reconstruction-fills-memorials-empty-space>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

¹⁵⁸ Europese Commissie, ‘Here Space of Memory: Conserving, Presenting and Elaborating the Memory of the Holocaust and Nazi crimes’ <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/blog/here-space-memory-conserving-presenting-and-elaborating-memory-holocaust-and-nazi-crimes>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Conclusie

De herinneringscultuur en het beleid daaromheen van Bergen-Belsen sluit aan de bij de manier waarop bij het *Denkmal für die ermordeten Juden des Europas* en de *Volkstrauertag* wordt omgegaan met het Duitse verleden. De schuldvraag en de morele last die de Duitsers met zich meedragen komt heel duidelijk naar voren in alle drie de case studies. Dit is een groot verschil met de drie case studies die voor Nederland behandeld zijn. De Duitse herinneringscultuur gaat gebukt onder het Duitse verleden. Daarom wordt er ook zoveel rekening gehouden met andere landen, met name Israël, wanneer het aankomt op herdenken. Duitsland lijkt zichzelf te willen wegcijferen en het gevoel te hebben zich constant aan anderen te moeten aanpassen vanwege haar verleden en blijft terugkomen op verzoening. Dit staat in contrast met de manier waarop met het verleden wordt omgegaan in de Europese herinneringscultuur. Binnen de Europese Unie wordt de Tweede Wereldoorlog afgeschilderd als een verschrikkelijke gebeurtenis die heeft gezorgd voor internationale samenwerking. Het voorkomen van dergelijke verschrikkingen is het fundament waar Europa op is gebouwd. Het verleden vormt hiermee dus een fundament voor de toekomst. De Europese herinneringscultuur is vooral gericht op de toekomstige samenwerking. De Tweede Wereldoorlog staat in dienst van een harmonieuze Europese samenwerking binnen de Europese herinneringscultuur. De Duitse herinneringscultuur daarentegen blijft constant terugkijken naar het verleden. Excuses voor de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust blijven een herhaaldelijke factor binnen het herdenken. De Duitsers zien de Tweede Wereldoorlog dus niet als fundament voor de toekomst, maar als een schuld die weliswaar uit het verleden komt maar in het heden nog duidelijk voelbaar is.

Toch zijn er ook overeenkomsten tussen de Duitse en Europese herinneringscultuur. Beide gaan uit van verzoening en grensoverschrijdend herdenken. Dit staat in groot contrast met Nederland en Polen waar herdenken vooral gedaan wordt binnen een nationaal kader.

Hoofdstuk 5 Polen

Zoals beschreven in hoofdstuk 2 heeft de ontwikkeling van de nationale herinneringscultuur in Polen een ander tempo van ontwikkeling gekend dan de herinneringsculturen in Nederland en Duitsland. Door de bezetting van de Sovjet Unie heeft er tot 1989 een strenge censuur bestaan op herdenken. Na de val van de muur staken er in Polen heftige gevoelens van nationalisme op die ook van invloed waren op de herinneringscultuur. Dit verminderde rond 2000 toen Polen zich klaarmaakte om zich aan te sluiten bij de Europese Unie. Net als in de voorgaande hoofdstukken zullen er drie case studies bekeken worden, deze keer voor Polen. Deze case studies zijn: het monument Getto opstand Warschau, de herdenking van de opstand van Warschau en Sobibor.

5.1 Monument Getto opstand Warschau

In 1943 vond er in Warschau een opstand plaats in de joodse getto tegen de nazi's. Het getto was het grootste in heel Polen en binnen de drie meter hoge muren van prikkeldraad waar rond de 500.000 Joden uit heel Polen woonden. Het getto was niet bestand tegen dit enorme aantal mensen en de levensomstandigheden in het getto waren dan ook uitermate slecht. Vanuit het getto werden verschillende deportaties naar vernietigingskampen georganiseerd door de nazi's. In reactie hierop werden er in het getto verschillende joodse verzetsorganisaties opgericht. De eerste daarvan was de Zydowska Organizacja Bojowa (ZOB) die werd opgezet vanuit de Poolse arbeidersbond. De tweede verzetsorganisatie werd opgezet vanuit rechts-Zionistische kringen, de Zydowski Zwiazek Wojskowy (ZZW). De ZOB en ZZW besloten samen te werken en zochten contact met het nationale Poolse verzetsleger Armia Krajowa (AK). Contact met en steun van buiten het getto bleken lastig, maar uiteindelijk ontvingen de ZOB en ZZW wapens en explosieven van de AK.¹⁵⁹

In oktober 1942 beval Himmler tot het deporteren van het gehele getto naar verschillende vernietigingskampen, waarvan de deportaties aanvingen op 18 januari 1943. Een aantal joodse verzetsstrijders infiltreerde daarop in een groep Joden die begeleid werden door de nazi's om op transport gezet te worden, en viel hun begeleiders aan. De nazi's waren gedesoriënteerd door de aanval en hoewel veel joodse verzetsstrijders omkwamen tijdens dit

¹⁵⁹ Yisrael Gutman, *The Jews of Warsaw, 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington 1989) 228-241.

gevecht werden de deportaties stopgezet. Het joodse verzet besloot zich voor te gaan bereiden op een nieuw gevecht met de nazi's door onderaardse bunkers en vluchtroutes te bouwen in het getto.¹⁶⁰

Op 19 april 1943 brak het gevecht uit dat de joodse verzetsstrijders hadden zien aankomen. De nazi's trokken met zwaar materieel het getto in en grootschalige gevechten braken uit. De bewoners van het getto worden al snel met artillerievuur teruggedrongen, tegenstanders van de nazi's werden geëxecuteerd en de huizen in het getto worden uitgebrand door de nazi's. De joodse verzetsstrijders beperkten zich tot verdediging. Op 8 mei pleegde de leider van de ZOB, Mordechaj Anielewicz, zelfmoord om Duitse gevangenschap te voorkomen. Op 16 mei waren de Joden volledig verslagen en werd het getto volledig vernietigd. De Joden die tijdens de opstand niet waren omgekomen werden afgevoerd naar de kampen en maar enkelen overleefden de opstand door te schuilen in de onderaardse bunkers.¹⁶¹

De oprichting van het monument

Al in 1944 werd er door het joodse comité in Lublin besloten dat er een monument zou moeten komen voor de mensen die omkwamen tijdens de opstand. Dit werd een klein plakkaat ontworpen door Leon Suzin dat in 1946 werd onthuld. Er werd ook besloten dat er een groter monument zou moeten komen in de toekomst.¹⁶² Dit werd het monument voor het getto opstand in Warschau dat in 1948 werd onthuld. Het monument werd geplaatst in de wijk die tijdens de oorlog het getto was en er werden voor de bouw voornamelijk materialen gebruikt die door de nazi's waren achtergelaten.¹⁶³

Het monument is een elf meter hoge rechthoek opgebouwd uit betonnen blokken, met daarin aan de voor- en achterkant een reliëf van brons. Het reliëf aan de voorkant beeldt Mordechaj Anielewicz uit, hij wordt heroïsch afgebeeld als jood en partizaan. Om hem heen zijn andere joodse verzetsstrijders afgebeeld, ook vrouwen en kinderen. Onder dit reliëf staat in het Pools, Hebreeuws en Jiddisch: 'het Joodse volk, haar helden en martelaren'. Het reliëf op de achterkant van het monument verbeeld een groep Joden die al lopend afgevoerd worden naar de vernietigingskampen. De betonnen muur die het reliëf omlijst moet verwijzen naar de muren van het getto en naar de Kotelmuur in Jeruzalem, de klaagmuur.

¹⁶⁰ Gutman, *The Jews of Warsaw*, 307-322.

¹⁶¹ Ibidem 364-405.

¹⁶² Ana Lucia Araujo, *Shadows of the Slave Past: Memory, Heritage, and Slavery* (New York 2014) 185.

¹⁶³ James Edward Young, *Writing and rewriting the Holocaust: Narrative and the consequences of interpretation* (Bloomington 1990) 176-179.

Het doel hiervan was om de herinnering aan de opstand te vangen in een van de heiligste sites van het Jodendom.¹⁶⁴ Bij dit monument deed Willy Brandt zijn beroemde knieval, waarbij hij aangaf dat Duitsland leed onder haar geschiedenis.¹⁶⁵



Monument Opstand Warsaw achterkant



voorkant

6. Getto monument Warschau

Bron: www.tracesofwar.com

Elk jaar wordt er bij het monument een herdenking gehouden van de opstand in het getto. Op 19 april, de eerste dag van de Joodse opstand, worden om vijf uur de sirenes in Warschau aangezet om de slachtoffers van de opstand te herdenken.¹⁶⁶

Het monument en de herdenking hierbij worden gekenmerkt door sterke gevoelens van Pools nationalisme. Dit lijkt op het eerste gezicht wellicht wat vreemd, omdat er bij het monument alleen de joodse Polen worden herdacht en niet de Poolse slachtoffers in het algemeen. Toch is hier een duidelijke verklaring voor te vinden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog woonden er in Polen heel veel Joden, en een groot percentage van de Poolse bevolking was dan ook joods. Het joodse lijden is daarom als het ware geïnterpreteerd als een nationaal Pools lijden.¹⁶⁷ De herdenking van de opstand van het joodse getto leent zich daarom perfect voor Pools nationalisme. Dit sluit niet helemaal aan bij het Europese ideaal van herdenken waarin de nadruk juist ligt op grensoverschrijdend herdenken.

¹⁶⁴ James Edward Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (London 1993) 171.

¹⁶⁵ Glaser, *Kleine Kulturgeschichte Deutschlands*, 336-337.

¹⁶⁶ Krimp en Reiding, *Na de oorlog*, 84-85.

¹⁶⁷ William Miles, 'Post-communist Holocaust remembrance in Poland and Germany', *The journal of Holocaust education* 9 (2000) 33-50.

5.2 Herdenking van de Opstand van Warschau

Naast de opstand in het getto van Warschau heeft er ook een opstand in de stad plaatsgevonden in 1944. In de zomer van dit jaar rukte in het oosten het Rode leger op en in het westen de geallieerde strijdkrachten. De val van het Derde Rijk leek steeds dichterbij te komen. Toch betekende dit voor de Polen niet automatisch vrijheid. Het rode leger zou de hoofdstad kunnen bevrijden van de nazi's maar de inwoners vreesden dat dit alleen maar zou leiden tot een bezetting van Polen door de Sovjet Unie. Op initiatief van de AK werd er daarom besloten om een opstand tegen de nazi's te beginnen in Warschau. Hiervoor waren meerdere redenen. Allereerst wilde de AK, met steun van de Poolse regering die in ballingschap zat, de stad zelf bevrijden en het Rode Leger daarna ontvangen als gast, om te laten zien wie de baas was. Daarnaast waren de leden van het AK bang om door de Sovjets als verraders gezien te worden als ze niet meevochten tegen de Duitsers. De Sovjets moedigde een mogelijke opstand aan om de Duitsers terug te dringen.¹⁶⁸ Toen het Rode Leger Warschau naderde was het noodzakelijk om een snelle keuze te maken en werd er besloten om de opstand te realiseren.

Op 1 augustus 1944 begon de opstand in Warschau. De Duitsers wisten hier eerst niets van, maar werden vermoedelijk een uur voor de opstand begon getipt door een Poolse vrouw. Hierdoor viel het verrassingseffect weg en begon de opstand al met een tegenslag voor de Polen.¹⁶⁹ De leden van de AK en de bewoners van Warschau waren slecht bewapend in vergelijking met het Duitse leger. Op 10 september arriveerden onderdelen van het Rode Leger in de buurt van Warschau waar ze tegemoet gekomen werden door leden van de AK. Alle leden van de AK werden gearresteerd en afgevoerd. De opstandelingen kregen van het Rode Leger niet de hulp waar ze op hadden gehoopt.¹⁷⁰ Ook vanuit de kant van de geallieerden was de hulp niet groot, deze bestond alleen uit het enkele keren droppen van wapens.¹⁷¹ Uiteindelijk hield Warschau 63 dagen stand maar werden de Polen toch verslagen. De nazi's reageerden hierop met massale executies en het verwoesten van de stad.

Na de capitulatie van het Derde Rijk ontstond in Polen de situatie die de AK en de Poolse regering hadden gevreesd: een bezetting door de Sovjet Unie. Het land werd onderworpen

¹⁶⁸ Włodzimierz Borodziej, *The Warsaw Uprising of 1944* (Londen 2001) 61-73.

¹⁶⁹ Borodziej, *The Warsaw Uprising*, 87-95.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ NIOD, 'Inwoners Warschau komen in opstand tegen Duitse bezetter' <<http://www.niod.nl/nl/70jaar-wo2/inwoners-warschau-komen-opstand-tegen-duits-bezetter>> [geraadpleegd op 12-06-2017].

aan strenge censuur. Deze censuur gold ook voor bepaalde gebeurtenissen uit de oorlog, zoals de opstand. De leden van de AK werden afgevoerd naar kampen in Siberië waar ze gemarteld en vermoord werden. Ze werden in Polen door de Sovjet regering neergezet als een extreem rechts fascistische groep die heulde met de nazi's. De opstand zou een misdaad zijn geweest, niet tegen de Duitsers maar tegen de Sovjets. Na 1965 werd dit beeld wat verzacht, de gewone burger van Warschau zou dapper gevochten hebben maar de leden van het AK werden nog steeds afgeschilderd als misdadigers.¹⁷² Door deze Russische censuur raakte de opstand steeds meer in vergetelheid, ook bij Westerse historici. Zo werd de opstand vaak verward met de opstand in het getto van 1943.¹⁷³ Na de val van de muur werd het verhaal van de opstand snel omgedraaid. Het waren de leden van de AK die heroïsch gestreden hadden maar in de steek gelaten werden door het Rode Leger en door de geallieerden.¹⁷⁴

Binnen dit discours van Pools nationalisme werd er een herdenking opgezet voor hen die gevallen waren tijdens de opstand. Op 1 augustus vind er op het Józef Piłsudski-plein een wisseling van de erewacht plaats bij het Graf van de Onbekende soldaat. Daarna is er een herdenking bij het Monument van de Poolse Ondergrondse Staat. Om vijf uur gaan alle sirenes en kerkklokken in de stad af waarna een minuut stilte gehouden wordt. Bij deze plechtigheden zijn veteranen, leden van de AK, vertegenwoordigers van de Poolse overheid en de erecompagnie van Poolse Strijdkrachten aanwezig.¹⁷⁵

De herdenking en de publieke opinie daaromheen laat duidelijk zien dat de relatie tussen Polen en Rusland nog steeds op gespannen voet staat wanneer het gaat om de opstand. De aanwezigheid van Rusland bij deze herdenking is daarvan een duidelijk voorbeeld. Al sinds de jaren negentig worden vertegenwoordigers van de Russische staat uitgenodigd bij de herdenking van de opstand en dit zorgt voor veel kritiek vanaf Pools nationalistische kant. De Russen worden door veel van hen namelijk gezien als de verraders die vanaf de rivieroever bij Warschau toekeken hoe de opstand werd neergeslagen. Dat terwijl het de Russen waren geweest die aandrongen op een opstand, doordat ze de Polen als lafaards afschilderden in hun propaganda. Dit deden ze door hen neer te zetten als lafaards die zich

¹⁷² Norman Davies, *Rising '44: The battle for Warsaw* (Londen 2003) 579-610.

¹⁷³ Sasza Malko, 'Warschau werd gewoon door het Rode leger verraden', *Trouw* <<https://www.trouw.nl/cultuur/warschau-werd-gewoon-door-het-rode-leger-verraden~a70f2353/>> [geraadpleegd op 12-06-2017].

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Krimp en Reiding, *Na de oorlog*, 84-85.

tot 1944 te weinig verzet zouden hebben tegen de nazi's. De grap wordt dan ook gemaakt dat de Russen best aanwezig mogen zijn bij de herdenking, mits ze vanaf de andere kant van de oever toekijken zoals ze tijdens de opstand ook deden.¹⁷⁶ Deze gevoelens worden versterkt omdat dit niet de enige historische gebeurtenis is die voor een moeizame relatie tussen Rusland en Polen zorgt, zo is ook de afwikkeling rondom de Katyn-massamoord een bron van woede.

Ook de geallieerden worden hierin niet ontzien. Deze waren weliswaar minder dichtbij dan de Russen en vormden een minder grote bedreiging voor na de bevrijding, maar hun steun was ook gering geweest. De aanvoer van wapens voor de AK door de Britten was te klein geweest en had veel groter kunnen zijn volgens vele Polen. De steun van de Amerikanen bleef helemaal uit, vanwege de verstandhouding met Stalin.¹⁷⁷ Deze verbitterdheid tegenover de geallieerden is niet bevorderlijk voor het gezamenlijk herdenken met alle lidstaten en het ideaal van verzoening van de Europese Unie.

De herdenking van de opstand van Warschau is daarmee een uiting van Poolse nationalisme en trauma. De trotse gevoelens jegens de leden van de AK en de negatieve gevoelens tegenover Rusland, Engeland en de Verenigde Staten laten dit heel duidelijk zien. De Polen omschrijven hun verzet als de meest effectieve vorm van verzet die er tijdens de oorlog in Europa heeft bestaan, en putten daar veel troost en patriottisme uit. De emoties die bij deze herdenking geuit worden zijn precies wat er in de Europese herinneringscultuur wordt geprobeerd tegen te gaan. De enorme focus op het nationale, in dit geval zelfs op één stad, sluit niet aan bij het supranationale ideaal dat in de Europese herinneringscultuur overheerst. Daarnaast voeren pijn en frustratie tegenover andere landen de boventoon tijdens het herdenken en bespreken van de opstand van Warschau. In de Poolse publieke opinie ligt de nadruk nog zeker niet op verzoening en is het verleden nog niet verwerkt. Dit kan voor een groot deel aan tijd liggen. Zo hebben westerse landen al sinds 1945 de tijd om Duitsland te 'vergeven' maar heeft Polen pas sinds 1989 hier de mogelijkheid toe.

¹⁷⁶ Peter Michielsen, 'Boycot herdenking opstand Warschau', *NRC*
<<https://www.nrc.nl/nieuws/1994/07/28/boycot-herdenking-opstand-warschau-7233379-a982691>>
[geraadpleegd op 12-06-2017].

¹⁷⁷ Sasza Malko, 'Warschau werd gewoon door het Rode leger verraden', *Trouw*
<<https://www.trouw.nl/cultuur/warschau-werd-gewoon-door-het-rode-leger-verraden~a70f2353/>>
[geraadpleegd op 12-06-2017].

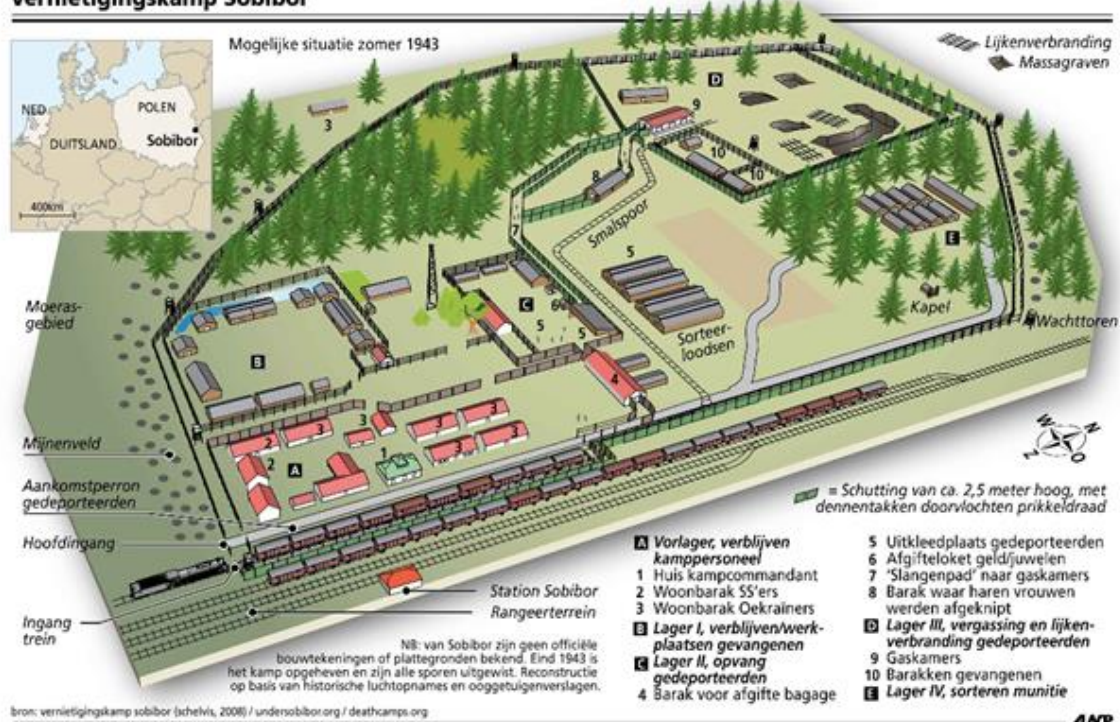
5.3 Sobibor

De bouw van kamp Sobibor begon in 1942 en zou een belangrijke schakel moeten worden in Hitlers *Endlösung*. In tegenstelling tot Westerbork en Bergen-Belsen was Sobibor een vernietigingskamp: het enige doel was het uitroeien van Joden en andere vervolgd. ¹⁷⁸ Het kamp werd gebouwd bij het Poolse dorpje Wlodava, in een van de meest oostelijke streken van het land. Sobibor was opgebouwd in vijf delen, Lager 1 tot en met Lager 4 en de Vorlager. In de Vorlager woonden de nazi's en de Oekraïense bewakers die werkzaam waren in Sobibor. De Vorlager zag er relatief vriendelijk uit. Mooi groen en vriendelijk ogende huisjes moesten de gevangenen rustig houden als ze uit de trein stapten. Lager I werd gebruikt als werkkamp voor de enkele gevangenen die bij aankomst in het kamp niet direct vergast werden. Zo was er bijvoorbeeld een schoenmakerij en een kleermakerij. Daarnaast was hier de appelplaats. Lager 2 was het gebied waar de mensen die net op transport hem kamp binnen kwamen doorheen geloodst werden. Hier moesten ze hun sieraden, kleding en andere spullen afgeven en werden de haren van de vrouwen afgeknipt. In Lager 3 stonden de gaskamers en vonden de massamoorden plaats. Hier stonden ook de verbrandingsovens. Van Lager 2 naar de gaskamers liep een brede weg die bij de nazi's bekend stond als Himmelfartstrasse. Lager 4 werd gebruikt voor het schoonmaken en opslaan van wapens. ¹⁷⁹

¹⁷⁸ Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2004) 26-39.

¹⁷⁹ Schelvis, *Sobibor*, 6-8.

Vernietigingskamp Sobibor



7. Plattegrond Sobibor 1943

Bron: https://www.sobiborinterviews.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=45

Het kamp werd dus voornamelijk gebruikt voor het direct vergassen van de mensen die aankwamen op transport. Toch werden er enkele mensen uit elk transport gehaald om te werken in het kamp, bijvoorbeeld voor het sorteren van kleding en andere spullen of voor het verslepen en verbranden van de lichamen. Deze mensen leefden in het kamp en gingen elke dag gebukt onder hard werken, ondervoeding en de grillen van hun bewakers. In de zomer van 1943 bereiken hen geruchten dat het kamp opgeheven zou gaan worden en dat alle joodse arbeiders zullen worden vermoord. Deze geruchten werden versterkt doordat er minder transporten aankwamen in het kamp.¹⁸⁰ De onrust steeg onder de gevangenen en er werd een ondergronds comité gevormd onder leiding van de Poolse Leon Felhendler om een opstand te beramen. De verhalen over de opstand in Warschau die langzaam tot het kamp waren doorgedrongen vormen hier een belangrijke inspiratiebron voor. Het ontbrak het comité aan inzicht voor het beramen van een opstand en de uitvoering van de plannen bleef uit. Dit veranderde toen er in september een groep Russische krijgsgevangenen aankwam in Sobibor. Felhendler zocht contact met de leider van de krijgsgevangenen, Alexander

¹⁸⁰ Schelvis, *Sobibor*, 171-178.

Petsjerski, voor hulp bij de opstand. De krijgsgevangenen die nu in het kamp leefden waren getraind en hadden krijgsservaring.¹⁸¹

Het comité besloot dat de opstand op 13 oktober zou moeten plaatsvinden omdat de twee gevaarlijkste kampleiders, Gustav Wagner en Hubert Gomersku, dan een paar dagen niet aanwezig zouden zijn. Aan het einde van de dag werden meerdere SS-mannen de werkplaatsen ingelokt met smoezen, waarna ze in stilte vermoord werden. Enkele Russische gevangenen hadden Duitse uniformen bemachtigd om de Oekraïense bewakers om de tuin te leiden. Op dat moment wisten slechts de leden van het comité dat er een opstand zou komen en de andere gevangenen vormden daarom een risico, de opstandelingen wisten immers niet hoe ze zouden reageren zodra er SS'ers vermoord zouden worden. Omdat de leden van het comité bang waren om verraden te worden door andere gevangenen werden deze mensen niet ingelicht. Op 13 oktober kwam er plots een nieuwe groep bewakers aan in het kamp en de opstandelingen dachten dat ze verraden waren. De opstand werd uitgesteld. Uiteindelijk bleek dat de bewakers alleen naar Sobibor waren gekomen om te drinken en te feesten met andere bewakers.¹⁸²

De opstand vond daarom uiteindelijk plaats op 14 oktober aan het einde van de dag, omdat de duisternis de gevangenen zou helpen bij hun ontsnappingspoging. Het vermoorden van de SS'ers in de werkplaatsen eiste slachtoffers van de opstandelingen maar werd verder succesvol uitgevoerd. Dit veranderde tijdens het appel om vijf uur. De Oekraïense bewakers en de SS'ers kreeg argwaan en een van de bewakers begon daarom om zich heen te schieten. De gevangenen begonnen te rennen in de richting van het bos. Tijdens deze vlucht kwamen vele gevangenen om door de beschietingen van de bewakers en de mijnevelden rondom het kamp. Uiteindelijk wisten ruim 200 mensen het bos te bereiken. In de weken na de opstand werden van deze gevangenen 160 mensen vermoord door de Wehrmacht en niet-Duitsers die in het bos op zoek gingen naar overlevenden. Twaalf mensen wisten de oorlog te overleven.¹⁸³ Na de opstand werd het kamp door de Duitsers volledig vernietigd, er werden zelfs bomen op het terrein geplant om de indruk te wekken dat het kamp nooit had bestaan. Naar schatting zijn in Sobibor 150.000 tot 250.000 mensen omgekomen.¹⁸⁴

¹⁸¹ Richard Rashke, *Escape from Sobibor* (Boston 1982) 141-232.

¹⁸² Schelvis, *Sobibor*, 26-39.

¹⁸³ Rashke, *Escape*, 141-232.

¹⁸⁴ Holocaust Education & Archive Research Team, 'The Sobibor Death Camp', *Holocaust research project* <<http://www.holocaustresearchproject.org/ar/sobibor.html>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

Na de oorlog was er op de plek waar kamp Sobibor had gestaan dus niets meer te zien. Alleen de *Himmelfartstrasse* was nog herkenbaar. De huizen in het Vorlager werden bewoond door ontheemde Polen die na de oorlog terugkwamen naar Włodawa. Pas in de jaren zestig was er weer aandacht voor de geschiedenis van het kamp, met name door de grote mediahype rondom de rechtszaken van nazi-kopstukken zoals Eichmann.¹⁸⁵ In 1965 werd er in het kamp een monument opgericht van een vrouw met kind dat verwees naar de gaskamers. Hierin was vrijwel alleen aandacht voor de vergaste Sovjet krijgsgevangenen en niet voor de andere slachtoffers.¹⁸⁶

Dat verandert in de jaren negentig. Precies vijftig jaar na de opstand werd er een klein museum opgericht bij het kamp, dat onderdeel was het museum van het Łęczyńsko-Włodawski Lake District. Ook kwam er een herinneringsplakkaat dat verwijst naar de vele Joden die in Sobibor vermoord zijn.¹⁸⁷ Daarnaast wordt er in samenwerking met Bildungswerk Stanislaw Hantz, Stichting Sobibor en the Society for Commemorating Sobibór een project opgezet om van de *Himmelfartstrasse* een herdenkingsplek te maken. Nabestaanden van mensen die vermoord werden in het kamp konden in de berm van de weg een steen laten plaatsen met de namen van hun familie en vrienden er op. Dit werd met name door Nederlanders heel veel gedaan. Op het moment staat er een stop op het plaatsen van stenen omdat het er simpelweg teveel werden.¹⁸⁸

Sinds 2000 wordt er archeologisch onderzoek gedaan in Sobibor. Met name het onderzoek rondom de gaskamers wordt in de media breed uitgemeten. Met financiële steun van Nederland, Slowakije en Israël wordt er sinds 2008 gestreefd naar herinrichting van het kamp. Een van de belangrijkste punten van deze herinrichting is het blootleggen van de fundamenteën van de gaskamers en de oprichting van een nieuw museum dat een onderdeel zou moeten worden van het museum bij Majdanek, het concentratiekamp bij Lublin. Op het moment is het oude museum gesloten maar is het nieuwe museum nog niet gebouwd. Er bestaat met name tussen Israël en Polen discussie over wat een goede manier van herinrichten zou moeten zijn, wat voor enorme vertraging heeft gezorgd. Op dit moment is het doel om het museum te openen in 2018, precies 75 jaar na de opstand. Een doel op korte termijn is het veiligstellen van de asvelden waar tot voorheen overheen gelopen kon worden

¹⁸⁵ Van Ginkel, *Rondom de Stilte*, 39.

¹⁸⁶ The State Museum at Majdanek, 'The history of the camp' <<http://www.sobibor-memorial.eu/en/history>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Stichting Sobibor, 'De gedenksteen' <<http://www.sobibor.org/gedenksteen/>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

door bezoekers. Reden hiervoor is dat het respectloos zou zijn tegenover de overledenen en omdat er op deze asvelen nog veel botresten liggen.

Op het moment is de enige vorm van informatieverschaffing bij het kamp een aantal informatieborden bij de ingang. Hierop wordt in het kort een historische context gegeven van het kamp. Daarnaast is er elk jaar op 14 oktober een herdenking in het kamp. Deze herdenking wordt door relatief weinig mensen bijgewoond. Het zijn voornamelijk afgevaardigden van zionistische Poolse groeperingen en van het stadje Wlodava. Daarnaast zijn er elk jaar jongeren uit Gelderland aanwezig bij de herdenking. Gelderland en Wlodava hebben al sinds enkele jaren een vriendschapsband die inhoudt dat de provincie Gelderland geld geeft voor de herinrichting van het kamp en dat er een uitwisselingsproject tussen Gelderse en Poolse jongeren plaatsvindt.¹⁸⁹ De herdenking wordt dan ook gehouden in het Pools en Engels. De aanwezigheid van de vele Nederlanders bij deze herdenking en de vele Nederlandse stenen bij de *Himmelfartstrasse* zorgt voor woede onder enkele Poolse nabestaanden. De Nederlanders zouden teveel invloed hebben op de totstandkoming van de herinrichting en er zou te weinig aandacht zijn voor de Poolse slachtoffers. Een van de grootste frustratiepunten hierin is dat bijna alle stenen bij de *Himmelfartstrasse* Nederlands zijn.

In het collectieve geheugen van zowel Nederland, Polen en Europa is Sobibor niet zo bekend.¹⁹⁰ De aandacht lijkt vooral te gaan naar Auschwitz dat elk jaar vele bezoekers trekt en herhaaldelijk in het nieuws en documentaires naar voren komt. Dit is bijzonder omdat het grootste deel van de vermoorde Poolse Joden omkwam in Sobibor en niet in Auschwitz. Ook enorm veel Nederlandse Joden kwamen om in Sobibor. Een groot verschil is dat Sobibor volledig verwoest is en dat in Auschwitz nog veel gebouwen te zien zijn. Deze visualisatie spreekt wellicht meer tot de verbeelding. Daarnaast is Sobibor erg lastig te bereiken voor bezoekers. Het ligt achterin het bos en is niet bereikbaar met het openbaar vervoer. Auschwitz daarentegen is bereikbaar met een dagtrip vanuit de populaire toeristenstad Krakau. Auschwitz krijgt dan ook elk jaar een groot deel van haar subsidie vanuit de

¹⁸⁹ Documentatiegroep '40-'45, 'Gelderland steunt centrum in Sobibor', *Reformatisch dagblad* <<https://www.documentatiegroep40-45.nl/gelderland-steunt-centrum-in-sobibor/>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

¹⁹⁰ Rashke, *Escape*, 1-5.

Europese Unie, terwijl Sobibor dat niet krijgt en vooral afhankelijk is van Israëlish en Nederlands geld.¹⁹¹

Bij de herinnering aan Sobibor lijkt ook het verhaal van de opstand de boventoon te voeren. Hier werd onder andere een film over gemaakt en zijn boeken over verschenen. Het verhaal van de opstand wordt verteld als heldenverhaal. Met name overlevenden Thomas Blatt en Jules Schelvis hebben zich tijdens hun leven ingezet om deze beeldvorming van Sobibor te nuanceren en de aandacht ook te richten op alle mensen die al voor de opstand om het leven kwamen.¹⁹² Het herdenken bij het kamp Sobibor lijkt mooi aan te sluiten bij het internationale herdenkingsideaal van Europa. Er is sprake van uitwisselingsprogramma's met Nederland en Israël waarbij de nadruk ligt op samenwerken en verzoenen. Toch zit hier een scherp randje aan. Sommige Poolse nabestaanden voelen zich in dit herdenken te kort gedaan omdat zoveel buitenlandse nabestaanden voorrang zouden krijgen op hen, terwijl het kamp in Polen ligt en er veel Polen omgekomen zijn in Sobibor.

Conclusie

De Poolse herinneringscultuur verschilt enorm van de Nederlandse, Duitse en Europese herinneringscultuur. Door de bezetting van de Sovjet Unie heeft de herinneringscultuur in Polen zich in een heel ander tempo ontwikkeld dan in het westen van Europa. Door de Sovjet censuur kon Polen pas een nationale herinneringscultuur ontwikkelen vanaf 1989 terwijl dat in Nederland en West-Duistland al vanaf 1945 kon. Hierdoor is ook de Tweede Wereldoorlog niet het belangrijkste of enige onderwerp van herdenken zoals dat in Nederland en Duitsland wel is. In de jaren van 1945 tot 1989 was er ook sprake van onderdrukking, moord en vervolging in Polen, iets wat vandaag de dag ook nog herdacht wordt. Ook het slachtofferschap van de Joden neemt een andere plaats in binnen de Poolse herinneringscultuur dan in de andere besproken herinneringsculturen. Het joodse lijden wordt in Polen geassocieerd met en geïncorporeerd met het nationale lijden, terwijl in Duitsland en Nederland de Joden als het ware een aparte plaats innemen binnen het herinneren.

¹⁹¹ Europese Commissie, 'Transparantieregister' <<http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/consultation/displaylobbyist.do?id=14499928133-02&locale=nl&indexation=true>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

¹⁹² Zie: Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2004) en Thomas Blatt, *From the ashes of Sobibor: a story of survival* (Illinois 1997).

De Poolse herinneringscultuur is zich eigenlijk pas gaan voegen naar Europese idealen toen Polen toe wilde treden tot de Europese Unie. Hiervoor lag het initiatief vooral top-down bij lokale politici en minder bij de bevolking. In de academische wereld bestaat er dan ook veel kritiek op hoe de Europese Unie met haar oostelijke lidstaten omgaat wanneer het aankomt op herdenken. De West-Europese herinneringscultuur zou als norm genomen zijn voor heel Europa, en de voormalige Sovjet-satellietlanden zouden hier weinig invloed op kunnen hebben. Ze worden geacht zich gewoon aan te passen aan de herinneringscultuur die al voor 2000 gangbaar was in Europa.¹⁹³ Zou hierin zelfs zo ver gegaan kunnen worden om te stellen dat Polen cultureel gezien eerst bezet werd door de nazi's, toen door de Sovjets en nu door Europa?

De moeizame relatie tussen Rusland en Polen vandaag de dag lijkt aan te tonen dat Polen nog niet veel bezig is met het idee van verzoening dat de Europese Unie zo graag uitdraagt. Ook het Poolse nationalisme dat de boventoon voert in de Poolse herdenkingscultuur draagt niet bij aan het incorporeren van de Europese herdenkingscultuur.

¹⁹³ Zie bijvoorbeeld: Maria Malksoo, 'The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe', *European Journal of International Relations* 15 (2009) 653–680. En Matt Killingsworth (ed.), 'Where Does Poland Fit in Europe? How Political Memory Influences Polish MEPs' Perceptions of Poland's place in Europe', *Perspectives on European Politics and Society* 11 (2010) 358-375.

Hoofdstuk 6 Vergelijking case studies en interpretatie

Het vergelijken van de casestudies laat zien dat de verschillende nationale herinneringsculturen van Nederland, Duitsland en Polen helemaal niet zo veel overeenkomsten vertonen als misschien wenselijk wordt gevonden in de Europese Unie. Duitsland heeft in de oorlog de rol van dader gespeeld en dat is van grote invloed op de Duitse herinneringscultuur. Deze is doorspekt van het idee van schuld en morele last. De Duitsers richtten zich dan ook op internationale verzoening, iets wat een duidelijk aanwezige factor is binnen de ‘Europese’ herinneringscultuur. De Europese identiteit is immers gebouwd op supranationale samenwerking die voortkwam uit het verlangen naar harmonieus samenleven en nooit meer oorlog. Maar daartegenover staat dat de Duitsers veel terugkijken naar het verleden, ze blijven excuses maken over wat er in de geschiedenis is gebeurd. De ‘Europese’ herinneringscultuur daarentegen staat juist in het teken van de toekomst. De Tweede Wereldoorlog wordt daar gepresenteerd als een fundament voor de tijden die gaan komen en niet zozeer als bagage uit het verleden die steeds opnieuw moet worden uitgekapt.

Ook de Poolse herinneringscultuur toont grote verschillen met de ‘Europese’. De bezetting door de Sovjet Unie en het litteken dat dit heeft achtergelaten vormt een enorm en bijna onoverbrugbaar verschil met de herinneringsculturen van West-Europese landen. Polen en een hoop andere Oost-Europese landen zijn na de Tweede Wereldoorlog van de ene bezetter overgenomen door de ander. Van de nazi’s naar de Sovjets en in beide gevallen was er sprake van lijden, moord en onderdrukking. De Poolse herinneringscultuur heeft zich in een ander tempo ontwikkeld. Het Poolse nationalisme is in de herinneringscultuur nog sterk aanwezig zoals dat in Nederland ook was in de jaren direct na de oorlog. Ook omdat het ontwikkelen van een nationale herinneringscultuur pas later mogelijk was spelen emoties en pijn een grotere rol, wat goed te zien is in de moeizame relatie met Rusland. De relatie tussen Polen en West-Europese landen op het gebied van herinnering is ook niet zonder pijnlijke punten. Met name de geringe steun van westerse landen tijdens de opstand van Warschau in 1944 draagt hier aan bij. Een voorbeeld van een van deze pijnlijke punten is bijvoorbeeld de aanwezigheid van vele Nederlandse herinneringsstenen in Sobibor die de Poolse nabestaanden te weinig ruimte zouden geven voor hun herdenken. Ook het speciale Poolse comité dat zich inzet tegen het gebruik van de term Poolse concentratiekampen is hier een illustratie van.

Van de drie onderzochte landen zou Nederland dan nog de beste kandidaat zijn voor een Europese herinneringscultuur zoals de Europese Unie graag zou zien. Niet bezet door de Sovjet-Unie, een westerse kijk op de wereld en de rol van slachtoffer in de oorlog zou Nederland tot goede voedingsbodem voor een volledig ‘Europese’ herinneringscultuur maken. Maar in de praktijk blijkt toch dat Nederland stellig vasthoudt aan zijn nationale kader van herdenken. De herdenking op de Dam, het nationaal monument op de Dam en de trotse gevoelens op Bevrijdingsdag zijn duidelijke voorbeelden van.

Nu kan er natuurlijk gesteld worden dat de verschillen in herinneringscultuur een goed voorbeeld zijn voor de eigenheid van de nationale culturen die de basis vormen voor het *unity in diversity* ideaal. Elk land en de Europese Unie geloven immers in de overkoepelende overeenkomst dat een conflict als de Europese Unie en ook genocide niet meer voor mogen komen. Dit idee zou de *unity* zijn en de verschillende nationale herinneringsculturen zouden de *diversity* zijn. Maar de verschillen zijn daarvoor misschien wel te groot, ze weerspiegelen namelijk niet alleen een kijk op het verleden maar ook een hele wereldvisie. Rusland in de Poolse publieke opinie is bijvoorbeeld heel anders dan hoe er tegen Rusland wordt aangekeken in Nederland en Duitsland. Zelfs de visie op de Europese Unie verschilt per land.

Er kan dus gedebatteerd worden over op de herinneringscultuur van Europa en de Europese identiteit die hieruit zou moeten voortvloeien te constructivistisch is. Een Europese identiteit als een top-down opgelegd ideaal van de Europese Unie zonder werkelijke binding bij de Europese burgers zelf. Aan de hand van een cultuurbeleid waarin de nadruk wordt gelegd op gedeelde ‘Europese’ waarden wordt geprobeerd een soort ‘Europees’ bewustzijn te creëren bij Europese burgers. Wat dat ‘Europese’ bewustzijn inhoudt is niet iets wat Europese burgers zelf kunnen bepalen, maar wat vanuit de Europese Unie georkestreerd wordt aan de hand van bijvoorbeeld initiatieven voor herdenken zoals het EHL en het European Network of Remembrance and Solidarity (ENRS). Het ENRS organiseert en subsidieert symposia en onderzoek naar herdenken in Europese context.¹⁹⁴ Er zijn nog veel meer initiatieven vanuit de Europese Unie die gebruikt worden als instrument om dit ‘Europese’ bewustzijn te promoten en die breder opgezet zijn dan deze genoemde herdenkingsinitiatieven. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de verkiezing van

¹⁹⁴ ENRS, ‘About us’ < <http://enrs.eu/en/about-us> > [geraadpleegd op 12-07-2017].

European cities of Culture waarbij een Europese stad gekozen wordt die aan de hand van een eigen cultuurprogramma het ‘Europees’ bewustzijn benadrukt. Hier is ook een geldbedrag aan gekoppeld.¹⁹⁵ Door het geven van subsidies aan cultuurbeleid dat het verhaal van de Europese Unie benadrukt weet de Europese Unie zelfs nationaal cultuurbeleid naar haar hand te zetten. Musea of herinneringscentra die het *unity in diversity* verhaal uitdragen hebben meer kans om subsidie van de Europese Unie te ontvangen en dus om cultuurprojecten uit te voeren. Zo weet de Europese Unie haar ontstaansverhaal en haar huidige positie te legitimeren, maar is er ook minder ruimte voor alternatieve perspectieven, die leveren immers minder subsidie op.

Een van de perspectieven die in dit geval onderbelicht worden door het beleid en de subsidiëring van de Europese Unie is het Oost-Europese perspectief. Met name aan de Oost-Europese landen zou deze kunstmatige identiteit en herinnering namelijk worden opgelegd. Wat een Europese herinneringscultuur genoemd zou worden is veel te westers georiënteerd en Oost-Europese landen als Polen hebben hier ook te weinig invloed op. Zo krijgt het herdenken van de bezetting door de Sovjet Unie bijvoorbeeld een marginale plaats in het ‘Europees’ herdenken, terwijl er veel Europese landen zijn die hier wel behoefte aan hebben. Ook worden er bepaalde aspecten van Oost-Europese herinneringsculturen zoals die van Polen afgekeurd omdat ze niet ‘Europees’ zouden zijn, terwijl Polen wel degelijk een Europees land is. Zo wordt het Poolse nationalisme afgekeurd en Poolse musea worden met Europese subsidie in een bepaalde richting van het verhaal gedrukt. Met name auteurs als Maria Malksaoo en Matt Killingsworth die eerder in deze scriptie al werden aangehaald tonen aan in hun werk dat er te weinig ruimte is voor met name dat Oost-Europese perspectief op het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en op het cultuurbeleid van de Europese Unie in het algemeen. Naast Malksaoo en Killingsworth zijn er nog veel meer auteurs die deze mening delen.

In die zin is er wellicht wel echt sprake van een Europese culturele bezetting. Door middel van subsidie en bureaucratie weet de Europese Unie haar lidstaten, en dan met name de oostelijke, in het hoekje van haar willen te duwen. Er wordt dus een duidelijk onderscheid gemaakt door de Europese Unie wat wel en niet tot de ‘Europees’ herinneringscultuur behoort, en dat terwijl dingen die hiervan uitgesloten worden wel kenmerkend zijn voor de herinneringscultuur van lidstaten van de Europese Unie. De ‘Europees’ herinneringscultuur

¹⁹⁵ Monica Sassatelli, ‘Imagined Europe’ 435–51.

wordt hiermee een top-down geconstrueerde herinneringscultuur die vanwege haar westerse oriëntatie teveel aspecten van het herinneren in verschillende landen in Europa uitsluit. Hiervan worden vooral Oost-Europese landen als Polen het slachtoffer. Er is dus geen sprake van pan-Europees herdenken waar de nationale herinneringsculturen worden gerespecteerd vanwege hun eigenheid, maar er is juist sprake van kunstmatige homogenisering van deze nationale herinneringsculturen tot een overkoepelende Europese versie. Wat de Europese Unie tracht uit te dragen als mnemonische consensus blijkt in de praktijk meer weg te hebben van geforceerde cultuurpolitiek die draait om de vorming van eenheid via een gedeelde identiteit.

Conclusie

Herinnering en geschiedenis zijn twee zaken die grote overeenkomsten vertonen maar tegelijkertijd ook nog grotere verschillen. Binnen de geschiedschrijving wordt geprobeerd het verleden zo objectief mogelijk te bestuderen, in de hoedanigheid van hoe het toen was. Herinnering daarentegen is subjectief en emotioneel. Hoe een persoon of een groep het verleden ervaren heeft is bijna belangrijker dan hoe het werkelijk heeft plaatsgevonden. Het heden is bij herinnering dus van grote invloed op het verleden. *Memory studies* bevindt zich als het ware tussen het spanningsveld van herinnering en geschiedenis. Op wetenschappelijke wijze wordt hierbij onderzoek gedaan naar herinnering. Het bestuderen van een herinneringscultuur valt ook onder *memory studies*. Elke groep en elk land heeft zijn eigen herinneringscultuur, een manier waarop ze omgaan met hun herinneringen. Zoals al gesteld in hoofdstuk 1 wordt er in dit onderzoek uitgegaan van een constructivistische visie op identiteit en cultuur, welke in elkaars verlengde liggen. Cultuur, en daarmee ook herinneringscultuur, is een dynamisch en sociaal proces dat verandert met de tijd. Zo werd er in hoofdstuk 2 beschreven hoe deze veranderingen hebben plaatsgevonden in Nederland, Duitsland en Polen.

Deze veranderingen komen niet alleen tot stand door ontwikkelingen in een land zelf, maar ook door ontwikkelingen omringende landen. De samenwerking tussen lidstaten van de Europese Unie is hier een heel duidelijk voorbeeld van. Toen er in 1973 in Kopenhagen werd besloten dat er sprake was van een Europese identiteit werd het cultuurbeleid van de Europese Unie een factor die van invloed was op de nationale culturen van de lidstaten. Maar wat hield die Europese identiteit nou precies in? Dit concept is tot op vandaag niet eenduidig gedefinieerd. Er zouden veel zaken zijn die bestempeld kunnen worden als Europees, voorbeelden hiervan zijn democratie, vrijheid, mensenrechten. Maar dit zijn zaken die ook buiten Europa worden gerespecteerd en gehanteerd, dus waarom zouden nou juist deze moeten dienen van voorbeelden van ‘Europeesheid’? De Europese Unie hanteert hiervoor het discours van *unity in diversity*. Alle Europese landen hebben een nationale eigenheid maar tegelijkertijd vertonen ze ook overeenkomsten op een soort hoger liggend metaniveau. Het doel van Europees cultuurbeleid zou dan ook niet het homogeniseren van nationale culturen zijn, maar juist het behouden van een nationale cultuur binnen een supranationale cultuur die meer abstracte kenmerken heeft.

Een ander voorbeeld wat als fundament voor Europese cultuur zou kunnen dienen dan *unity in diversity* is de geschiedenis, zoals al besproken in hoofdstuk 1 en 2. Perioden als de Verlichting, het Romeinse Rijk, de wetenschappelijke revolutie en de Tweede Wereldoorlog zouden in alle Europese lidstaten doorgemaakt zijn en de basis hebben gesmeed voor wat nu Europees zou zijn. Dit past ook binnen *unity in diversity*. Elk land heeft zijn eigen nationale geschiedenis maar heeft daarnaast ook een soort Europees patroon van geschiedenis doorlopen. Met name de Tweede Wereldoorlog dient hiervoor als goed voorbeeld. Na dit conflict is echte Europese samenwerking namelijk pas van start gegaan. Daarnaast is de Tweede Wereldoorlog ook een perfecte casus om de idealen van Europa en ook de karakteristieken van de Europese identiteit uit te drukken. De Tweede Wereldoorlog dient als uiterste antithese van wat Europa belichaamt, of tracht te belichamen. Rond de Tweede Wereldoorlog is er dan ook een breed uitgemeten ‘Europese’ herinneringscultuur opgekomen. Deze herinneringscultuur is gericht op verzoening tussen de lidstaten en gaat uit van een morele les die de Tweede Wereldoorlog is geweest voor alle Europese burgers.

De Europese herinneringscultuur is een vorm van Europese identiteit en gaat uit van internationale samenwerking en een zonnige toekomst waarin alle lidstaten in harmonie samenwerken. Toch lijken veel Europese burgers de geschiedenis nog niet op deze ‘Europese’ manier te ervaren, maar eerder binnen een nationaal kader. Dat is in deze thesis verder onderzocht. Leidende vraag was daarom: hoe komt het concept van Europese identiteit, bestudeerd aan de hand van de Europese herinneringscultuur, naar voren in verschillen en overeenkomsten tussen herinneringsculturen betreffende de Tweede Wereldoorlog in Polen, Duitsland en Nederland van 1990 tot nu? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn er drie case studies van elk land gekozen en is bekeken hoe de herinneringscultuur daarin naar voren kwam en of en hoe dit iets kon zeggen over de Europese herinneringscultuur en de Europese identiteit. Deze zijn in hoofdstuk 6 vergeleken waaruit de conclusie werd getrokken dat wat de Europese Unie uitdraagt als dé Europese herinneringscultuur te West-Europees georiënteerd is. Met name Oost-Europese landen als Polen hebben te weinig inspraak in dit ‘Europese’ herdenken.

Een gedeelde herinneringscultuur en identiteit kan positieve gevolgen hebben. Samenwerking verloopt soms harmonieuzer en soepeler als er sprake is van een culturele basis. Mensen lijken elkaar beter te begrijpen en in het geval van het discours van *unity in*

diversity ook wederzijds te respecteren. Maar het heeft ook nadelen zoals in hoofdstuk 6 besproken is. Een gedeelde cultuur moet bottom-up een werkelijke basis hebben die ook door burgers als basis ervaren wordt. Maar dat politici van Europa letterlijk in 1973 afspraken dat er een Europese identiteit is en dat deze top-down in het cultuurbeleid verwerkt werd doet te kunstmatig aan. Door middel van subsidie en bureaucratische processen worden landen in een cultureel korset gedrukt, en dit is kwalijk. De Europese herinneringscultuur is te gefocust op westerse idealen en kijkt te weinig naar de politieke en emotionele realiteit in haar lidstaten, voornamelijk die in Oost-Europa. De taak van landelijke politici en alle Europese burgers is daarom om een kritische blik te houden naar het cultuurbeleid van Europa. Juist om die idealen als mensenrechten, vrijheid en democratie die Europa zo hoog in het vaandel heeft staan te realiseren moet er ruimte zijn voor verschillende perspectieven en moet niet alles gereduceerd worden tot hoe de Europese Unie iets graag ziet. Het Europese verhaal van de Tweede Wereldoorlog kan zeker bijdragen aan verzoening en een goede samenwerking in de toekomst, maar dit is niet het enige verhaal dat er bestaat. Europa heeft veel aandacht voor de *unity* maar verwaarloosd haar *diversity*.

In de toekomst zal het cultuurbeleid van de Europese Unie waarschijnlijk weer gaan veranderen, omdat cultuur ook veranderlijk is. Het is dus belangrijk voor zowel academici, politici als Europese burgers in het algemeen om de ontwikkeling van dit beleid in de gaten te houden en te bekritisieren. Het mag namelijk niet zo zijn dat het cultuurbeleid van de Europese Unie er voor zorgt dat sommige perspectieven worden uitgesloten, wat op het moment wel gebeurt. In toekomstig onderzoek zal het cultuurbeleid van de Europese Unie en het discours waar dit op gebaseerd is dan ook bekeken moeten blijven worden. Het doel van deze thesis was om bij te dragen aan deze evaluatie van het cultuurbeleid van de Europese Unie. Dit is al door vele andere auteurs onderzocht maar in dit onderzoek werd getracht deze kritiek uit te breiden aan de hand van case studies uit de praktijk. Wetenschappelijk onderzoek staat soms te ver van de maatschappij af en in deze scriptie werd gebruik gemaakt van de case studies om dit gat proberen te dichten, in de hoop dat dit een bijdrage levert aan het debat over Europees cultuurbeleid.

Bibliografie

Araujo, Ana Lucia, *Shadows of the Slave Past: Memory, Heritage, and Slavery* (New York 2014).

Assche, van, Kristof, *De Holocaust in de westerse collectieve herinnering: genese, dynamiek en representatie* (Gent 2010).

Assmann, Aleida, 'Transformations between history and memory', *Social Research* 75 (2008) 49-72.

Assmann, Jan en Czaplicka, Jan, 'Collective Memory and Cultural Identity', *New German Critique* 65 (1995) 125-33.

Bernau, Nicolaus, 'Braucht Berlin ein Museum der Nazizeit? Neue Turbulenzen in der Holocaustdenkmal-Stiftung', *Berliner Zeitung* (2006).

Blatt, Thomas, *From the ashes of Sobibor: a story of survival* (Illinois 1997).

Blom, Hans, 'Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede: het Nationaal monument op de Dam', in: Niek van Sas (ed.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995).

Borodziej, Włodzimierz, *The Warsaw Uprising of 1944* (Londen 2001).

Bossevain, Jeremy, *Feestelijke vernieuwing in Nederland?* (Amsterdam 1991).

Brockmann, Stephen, 'The Politics of German History', *History and Theory* 29 (1990) 179-189.

Burke, Peter, *History and Social Theory* (Cambridge 2005).

Council of the European communities, 'Article 128', *Treaty on European Union* (Luxemburg 1992) 48-49.

Davies, Norman, *Europe: A History* (London 1997).

Davies, Norman, *Rising '44: The battle for Warsaw* (Londen 2003).

De Boer, Pim, 'Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire'', in: Rob van der Laarse (ed.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-41.

European Heritage panel, *European Heritage Label report 2013* (Brussel 2013) 8.

Feldman, Lily, *Germany's Foreign Policy of Reconciliation: From Enmity to Amity* (New York 2014).

Frei, Norbert, *1945 und wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* (München 2005).

- Gardner Feldman, Lily, *Germany's Foreign Policy of Reconciliation: From Enmity to Amity* (New York 2014).
- Ginkel, van, Rob, *Rondom de stilte: Herdenkingscultuur In Nederland* (Amsterdam 2011).
- Glaser, Hermann, *Kleine Kulturgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert* (München 2002) 336-337.
- Grever, Maria en Ribbens, Kees, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- Grosjean, Pauline. 'The Weight of History on European Cultural Integration: A Gravity Approach', *American Economic Review* 101 (2011) 504–508.
- Gutman, Yisrael, *The Jews of Warsaw, 1939-1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington 1989).
- Hackmann, Jorg, 'From National Victims to Transnational Bystanders? The Changing Commemoration of World War II in Central and Eastern Europe', *Constellations* 16 (2009) 167-181.
- Halbwachs, Maurice, *The Collective Memory* (New York 1980) 50-87.
- Hedetoft, Ulf, 'The Nation-state Meets the World: National Identities in the Context of Transnationality and Cultural Globalization', *European Journal of Social Theory* 2 (1999) 71–94.
- Hermann Glaser, *Kleine Kulturgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert* (München 2002).
- Ifversen, Jan. 'Europe and European Culture - a Conceptual Analysis', *European Societies* 4 (2002) 1–26.
- Jarausch, Konrad, *Out of the Ashes: a new history of Europe in de twentieth century* (Princeton 2015).
- Kaiser, Alexandra, *Von Helden und Opfern: Eine Geschichte des Volkstrauertags* (Frankfurt 2010).
- Keller, Claudia, 'Die menschen müssen nicht gebeugt herumlaufen', *Der Tagesspiegel* (2005).
- Killick, John, *The United States and European Reconstruction, 1945-1960* (Londen 1997).
- Killingsworth, Matt, (ed.), 'Where Does Poland Fit in Europe? How Political Memory Influences Polish MEPs' Perceptions of Poland's place in Europe', *Perspectives on European Politics and Society* 11 (2010) 358-375.
- Kolb, Eberhard, *Bergen-Belsen: vom "Aufenthaltslager" zum Konzentrationslager, 1943-1945* (Göttingen 2000).

- Krimp, Renske en Reiding, Remco, *Na de oorlog: herdenken en vieren in Europa* (Amsterdam 2014).
- Kucia, Marek, 'The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe', *East European Politics and Societies and Cultures* 30 (2016) 97-119.
- Lähdesmäki, Tuuli. 'Rhetoric of Unity and Cultural Diversity in the Making of European Cultural Identity', *International Journal of Cultural Policy* 18 (2012) 59–75.
- Langenohl, Andreas, 'Memory in Post-Authoritarian Societies', In: Erll, Astrid (ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlijn 2008) 163-173.
- Locher-Scholten, Elsbeth, 'Van Indonesische urn tot Indisch monument: vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 114 (1999) 192-222.
- Macdonald, Sharon, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today* (Londen 2013).
- Maier, Charles, 'A surfeit of memory? Reflections on history, melancholy and denial', *History and memory* 5 (1993) 136-151.
- Malksoo, Maria, 'The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe', *European Journal of International Relations* 15 (2009) 653–680.
- McNeill, Donald, *New Europe: Imagined Spaces* (Londen 2014).
- Miles, William, 'Post-communist Holocaust remembrance in Poland and Germany', *The journal of Holocaust education* 9 (2000) 33-50.
- Niehammer, Lutz, 'A European Identity?', in: Bo Strath (ed.), *Europa and the other and Europe as the other* (Brussel 2010) 87-112.
- Oosterbaan, Warna (ed.), *Het Nationaal Monument op de Dam* (Amsterdam 1998).
- Perry, Jos, *Wij herdenken, dus we bestaan: over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).
- Pethes, Nicolas, *Kulturwissenschaftliche Gedächtnistheorien: zur Einführung* (Hong Kong 2013).
- Rashke, Richard, *Escape from Sobibor* (Boston 1982).
- Reijt, van de, Maud, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010).
- Richmond, Colin, *Belsen in History and Memory* (Londen 1997).

Rosh, Lea, 'Speech at the inauguration of the Memorial to the Murdered Jews of Europe', *Speeches at the inauguration of the Memorial to the Murdered Jews of Europe* (2005).

Rowaan, Ries, *Herdenken in Duitsland: De centrale monumenten van de Bondsrepubliek 1949-1993* (Amsterdam 1999).

Sassatelli, Monica. 'Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity Through EU Cultural Policy', *European Journal of Social Theory* 5 (2002) 435–51.

Schelvis, Jules, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2004).

Shore, Cris, *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration* (New York 2013).

Stråth, Bo. 'A European Identity: To the Historical Limits of a Concept', *European Journal of Social Theory* 5 (2002) 387–401.

Traupe, Dorothea, *How to deal with fallen soldiers? The commemoration of soldiers in Germany and Poland* (Budapest 2013).

Van der Veen, Harm, *Westerbork 1939-1945: Het verhaal van vluchtelingenkamp en durchgangslager westerbork* (Westerbork 2008).

Vanvugt Ewald,, *De maagd en de soldaat: Koloniale monumenten in Amsterdam en elders* (Amsterdam 1998).

Vanvugt, Ewald, *Roofstaat: wat elke Nederlander moet weten* (Amsterdam 2015).

Vree, van, Frank en Laarse, van der, Rob, *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in internationale context* (Amsterdam 2009).

Vree, van, Frank, *In de schaduw van Auschwitz: Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995).

Webber, Jonathan, 'The Kingdom of Death as a Heritage Site: Making Sense of Auschwitz', in: William Logan (ed.), *A Companion to Heritage Studies* (Sussex 2016) 115-132.

Wilson, Kevin, en Boer, den Pim, *What Is Europe? The History of the Idea of Europe* (Londen 2005).

Winter, Jay, *Remembering War: The great war between memory and history in the twentieth century* (Londen 2006).

Winter, Jay, *Sites of memory, sites of mourning: The great war in European cultural history* (Cambridge 1998).

Wolffsohn, Michael, 'Am Tatort sollt ihr eingedenken', in: Micael Jeismann, *Mahnmal Mitte* (Köln 1999)72-76.

Young, James, 'The Texture of Memory: Holocaust Memorials in History', In: Erll, Astrid (ed.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlijn 2008) 357-366.

Young, James Edward, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (London 1993).

Young, James Edward, *Writing and rewriting the Holocaust: Narrative and the consequences of interpretation* (Bloomington 1990).

Websites

AG Bergen-Belsen, 'Kriegsgefangenenfriedhof Hörsten' <<http://www.ag-bergen-belsen.de/pdf/kriegsgefangenenfriedhof-de.pdf>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bergen-Belsen stiftung, 'Displaced persons camp 1945-1950' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bergen-Belsen stiftung, 'Gedenkenort' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/gedenkort/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bergen-Belsen stiftung, 'Historical Grounds of the camp' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/en/your-visit/historicalgroundsofthecamp/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bergen-Belsen stiftung, 'Konzentrationslager 1943-1945' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/konzentrationslager-1943-1945/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bergen-Belsen stiftung, 'Phase 2010/11' <<http://www.stiftung-ng.de/fileadmin/dateien/Stiftung/PDF/masterplakat.pdf>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bergen-Belsen stiftung, 'Place of remembrance' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/en/history/place-of-remembrance.html>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bergen-Belsen stiftung, 'The POW camp' <<http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/en/history/thepowcamp1940-1945/>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Bosma, Koos, 'Westerbork, een onvoorstelbare leegte', *Platform Voer* <<http://www.platformvoer.nl/westerbork-een-onvoorstelbare-leegte/>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Die Bundesregierung, 'Volkstrauertag' <https://www.bundesregierung.de/Content/EN/Artikel/2014/11_en/2014-11-14-volkstrauertag.html?nn=709674> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Documentatiegroep '40-'45, 'Gelderland steunt centrum in Sobibor', *Reformatorisch dagblad* <<https://www.documentatiegroep40-45.nl/gelderland-steunt-centrum-in-sobibor/>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

Duitsland Instituut, 'Deelstaten willen 8 mei als Bevrijdingsdag vieren' <<https://duitslandinstituut.nl/artikel/11501/deelstaten-willen-8-mei-als-bevrijdingsdag-vieren>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Duitsland instituut, 'Het Holocaustmonument' <<https://duitslandinstituut.nl/artikel/3114/het-holocaustmonument>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Duitslandinstituut, 'Historikerstreit' <<https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/113/historikerstreit>> [geraadpleegd op 16-05-2017].

EEAS, 'Europe day 2017' <[https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/search/site_en?f\[0\]=im_field_tags%3A855](https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/search/site_en?f[0]=im_field_tags%3A855)> [geraadpleegd op 09-05-2017].

ENRS, 'About us' <<http://enrs.eu/en/about-us>> [geraadpleegd op 12-07-2017].

European Heritage Label, 'Camp Westerbork, the Netherlands' <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/heritage-label/sites/camp-westerbork_en> [geraadpleegd op 11-05-2017].

European Heritage Label, 'What is it?' <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/heritage-label_en> [geraadpleegd op 05-06-2017].

European Union, 'A peaceful Europe – the beginnings of cooperation' <http://europa.eu/european-union/about-eu/history/1945-1959_en> [geraadpleegd op 09-05-2017].

Europese Commissie, 'Bergen-Belsen: Reconstruction fills memorial's empty space' <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/bergen-belsen-reconstruction-fills-memorials-empty-space>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Europese Commissie, 'Transparantieregister' <<http://ec.europa.eu/transparencyregister/public/consultation/displaylobbyist.do?id=14499928133-02&locale=nl&indexation=true>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

Europese Commissie, 'Here Space of Memory: Conserving, Presenting and Elaborating the Memory of the Holocaust and Nazi crimes' <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/blog/here-space-memory-conserving-presenting-and-elaborating-memory-holocaust-and-nazi-crimes>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'De 102.000 stenen' <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/de-102000-stenen/index.html#/index>> [geraadpleegd op 06-05-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'De 102.000 stenen' <<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampterrein/monumenten/de-102000-stenen/index.html#/index>> [geraadpleegd op 06-05-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'De gesproken namen'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampsterrein/monumenten/de-gesproken-namen/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-05-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Europees erfgoedlabel voor kamp Westerbork'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=38872#/index>>
[geraadpleegd op 05-06-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Herinrichting Kampsterrein'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampsterrein/herinrichting/index.html#/index>>
[geraadpleegd op 05-06-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Herinrichting'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/afbraak-en-herinrichting/een-leeg-terrein/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-05-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Kampsterrein'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampsterrein/index.html#/index>>
[geraadpleegd op 06-05-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Monument en afbraak'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/geschiedenis/afbraak-en-herinrichting/aanloop-naar-de-afbraak/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Nationaal monument'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampsterrein/monumenten/nationaal-monument-westerbork/index.html#/index>> [geraadpleegd op 06-05-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Organisatie'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/herinneringscentrum/organisatie/organisatie/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Verzetsmonument'
<<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/kampsterrein/monumenten/verzetsmonument/index.html#/index>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Holocaust Education & Archive Research Team, 'The Sobibor Death Camp', *Holocaust research project*
<<http://www.holocaustresearchproject.org/ar/sobibor.html>>
[geraadpleegd op 16-06-2017].

Luijk, Henrike, 'Hoe herdenkt Duitsland?', *Nemo Kennislink*
<<https://www.nemokennislink.nl/publicaties/hoerherdenkt-duitsland>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Malko, Sasza, 'Warschau werd gewoon door het Rode leger verraden', *Trouw*
<<https://www.trouw.nl/cultuur/warschau-werd-gewoon-door-het-rode-leger-verraden~a70f2353/>> [geraadpleegd op 12-06-2017].

Michielsen, Peter, 'Boycot herdenking opstand Warschau', *NRC*
<<https://www.nrc.nl/nieuws/1994/07/28/boycot-herdenking-opstand-warschau-7233379-a982691>> [geraadpleegd op 12-06-2017].

Nationaal comité vier en vijf mei, ‘Tekens in Westerbork’ <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/883/hooghalen%2C-%27tekens-in-westerbork%27> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Amsterdam, Nationaal monument op de Dam’ <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1621/amsterdam%2C-nationaal-monument-op-de-dam> [geraadpleegd op 02-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘5 mei lezing’ <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/vieren/5-mei-lezing> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Bevrijdingsfestivals’ <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/vieren/bevrijdingsfestivals/5-voor-5> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Financiers’ < <http://www.4en5mei.nl/over-het-comite/financiers> [geraadpleegd op 05-05-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Kranslegging’ <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking/kranslegging>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Muziek’ <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking/muziek>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Muziek’ < <http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking/muziek> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Nationale herdenking’ <<http://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/herdenken/nationale-herdenking>> [geraadpleegd op 05-06-2017].

Nationaal Comité vier en vijf mei, ‘Vrienden’ <<http://www.bevrijdingsfestivals.nl/vrienden> [geraadpleegd op 05-06-2017].

NIOD, ‘Inwoners Warschau komen in opstand tegen Duitse bezetter’ <<http://www.niod.nl/nl/70jaar-wo2/inwoners-warschau-komen-opstand-tegen-duitse-bezetter>> [geraadpleegd op 12-06-2017].

Reiter, Anja, ‘Mein Opa war kein Nazi’, *Frankfurter Allgemeine* <<http://www.faz.net/aktuell/politik/inland/holocaust-unterricht-ist-der-multikulturellen-realitaet-nicht-gerecht-13395636.html>> [geraadpleegd op 14-06-2017].

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, ‘Nationaal monument in Amsterdam’ <<http://rijksmonumenten.nl/monument/530906/nationaal-monument/amsterdam/>> [geraadpleegd op 02-06-2017].

Rose, Romani, 'Ein Mahnmal für alle Opfer: Im NS-Regime gab es keine Verfolgung erster oder zweiter Klasse', *Zeit* <<http://www.zeit.de/1989/18/ein-mahnmal-fuer-alle-opfer>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Spiegel online, 'Posse um Holocaust: mahnmal ironisch nicht boesartig' <<http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/posse-um-holocaust-mahnmal-ironisch-nicht-boesartig-a-289708.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Stichting Sobibor, 'De gedenklaan' <<http://www.sobibor.org/gedenklaan/>> [geraadpleegd op 16-06-2017].

Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Besucherzahlen' <<https://www.stiftung-denkmal.de/denkmaeler/denkmal-fuer-die-ermordeten-juden-europas/besucherzahlen.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Denkmal für die ermordeten Juden Europas' <<https://www.stiftung-denkmal.de/denkmaeler/denkmal-fuer-die-ermordeten-juden-europas/geschichte-des-denkmals.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Field of stelae' <<https://www.stiftung-denkmal.de/en/memorials/the-memorial-to-the-murdered-jews-of-europe/field-of-stelae.html>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Konstruktives Gespräch zwischen Wolfgang Thierse und Professor Felcht' <https://www.stiftung-denkmal.de/presse/pressemitteilungen/detail/browse/36/article/konstruktives-gespraech-zwischen-wolfgang-thierse-und-prof-felcht-am-29-oktober-2003.html?tx_ttnews%5bbackPid%5d=441&cHash=afc1d758d863e27fa2dad8e851bb0155> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 'Raum der Namen' <<https://www.stiftung-denkmal.de/ausstellungen/ort-der-information-unter-dem-stelenfeld/raum-der-namen.html#c971>> [geraadpleegd op 08-06-2017].

Stiftung Niedersächsischen Gedenkstätten, 'Judisches Mahnmal' <<http://www.befreiung1945.de/de/besuch-von-queen-elizabeth-ii/juedisches-mahnmal.html>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

Stiftung Niedersächsischen Gedenkstätten, 'Obelisk und Innenschriften' <<http://www.befreiung1945.de/de/besuch-von-queen-elizabeth-ii/obelisk-und-innschriftenwand.html>> [geraadpleegd op 09-06-2017].

The State Museum at Majdanek, 'The history of the camp' <<http://www.sobibor-memorial.eu/en/history>> [geraadpleegd op 16-06-2017].